

# de Vrijbrief

In dit nummer o.a:

**Prof.dr. Andries Nentjes in  
een pleidooi voor een markt  
voor milieugebruik**

**Politiek correct denken over  
feminisme opgemeten door  
Bart Crouchs**

**Over Libertarische Partij en  
verkiezingsuitslag een woord  
door Mike van Roosmalen**

Jaargang 19

94/4

# de Vrijbrief

De Vrijbrief is een uitgave van de Stichting  
Libertarisch Centrum,  
Verschijnt 6x per jaar

## REDACTIE

Alexander Breuning, vormgeving/layout  
Stefan van Glabbeek  
Mike van Roosmalen, eindredactie  
Jaap van der Starre  
Jean-Jacques Vrij

Redactieadres: De Vrijbrief  
t.a.v. Mike van Roosmalen  
Engelenburg 57, 2036 RB Haarlem  
Tel. 023-3532

## ABONNEMENTEN

Nederland: FL 50,- per 6 nummers, (voor  
studenten en houders CJP-pas: FL 30,-),  
over te maken op bankrekening  
46.24.31.320 t.n.v. Vrijbrief, ABN-Amro  
Amsterdam (Giro van de bank: 8238)

Belgie: BF 900,- per 6 nummers, (voor  
studenten en houders CJP-pas: BF 600,-),  
over te maken op bankrekening  
645.124.0465.64 t.n.v. Vrijbrief, Bank J. van  
Breda te Antwerpen, of per cheque aan  
Libertarisch Centrum, Herentalsebaan 109  
2100 Deurne.

Een abonnement op de Vrijbrief geeft U  
tevens:

# Korting op boeken van het Dutch Libertar-  
ian Book centre, waaronder minimaal 10%  
korting op uitgaven van Freedom Forum  
Books

# Korting op deelname-kosten van  
bijeenkomsten en conventies, georganiseerd  
door de Stichting Libertarisch Centrum

### Abonnementenadministratie:

Stefan van Glabbeek  
Dirk de Derdelaan 301A  
3132 HH Vlaardingen  
Tel. 010 - 2340051

## REDACTIONEEL

### Parlementair activisme - libertarisch?

Alexander Breuning

-De verkiezingen van 3 mei hebben inmiddels tot een re-  
sultaat geleid: de kleur is voorlopig paars.

Voor de meeste Nederlanders reeds weer een vergeten  
stukje curiosa, is de deelname van een 'libertarische par-  
tij' aan deze verkiezingen in eigen kring uitvoerig be-  
sproken met twee niet verenigbare conclusies tot resultaat.  
Aan de ene kant de optimisten welke de actie als geslaagd  
bestempelen ondanks een enkel foutje onderweg... Aan  
de andere kant de critici voor wie dit een eens maar nooit  
weer ervaring is geworden. Ongetwijfeld bij velen van  
u bekend behoort bovengenoemde tot de tweede catego-  
rie.

Ik ga ervan uit dat iedereen die iets van libertarisme heeft  
begrepen zal aanvoelen dat er tussen libertarisme en par-  
lementair politiek activisme altijd een moeizaam span-  
ningsveld zal bestaan. Libertarisme is immers gekant  
tegen het idee dat een (gerepresenteerde) meerderheid een  
minderheid de wil mag opleggen. Politieke invloed van  
libertariërs kan daarom alleen consequent zijn mits zij tot  
doel heeft de invloed van deze macht te verminderen. Een  
libertarische partij moet deze terughoudende houding  
daarom zeer hoog in het vaandel voeren en alles doen om  
het beeld te ondersteunen niet geïnteresseerd te zijn in  
politieke invloed als doel op zich.

De partij moet daarom bereid zijn mislukte kandidaturen  
te beëindigen voordat zij een eigen leven gaan leiden,  
bijvoorbeeld doordat de kandidaat daadwerkelijk een zetel  
verwerft. Ook moeten kandidaten die libertarische ide-  
alen werkelijk een warm hart toedragen zelf hun conclu-  
sies trekken als blijkt dat zij er niet in slagen zich op een  
verantwoorde manier te profileren. Zij moeten afstand  
nemen van zo'n kandidatuur totdat zij wel de benodigde  
volwassenheid en overzicht over hun uitstraling hebben  
opdat het libertarische in dat politiek activisme kan over-  
leven!

Genoegzaam bekend is dat dit alles danig is mislukt bin-  
nen het kader van deze verkiezingscampagne. Het heeft  
ertoe geleid dat de libertariërs die toch al sceptisch tegen-  
over dit initiatief stonden zich in hun twijfels bevestigd  
zien en degenen die ondanks hun bedenkingen meenden

dit initiatief met daadkracht te moeten helpen zich, een illusie armer, hebben teruggetrokken.

Libertarisch parlementair activisme zal alleen dan libertarisch blijven als het met ingetogenheid en veel verantwoordelijkheidsgevoel wordt uitgevoerd en fouten daarbij onmiddellijk worden gecorrigeerd. Het bestuur was op de goede weg door een lelijke fout van haar belangrijkste kandidaat moedig nog voor de verkiezingen publiekelijk af te wijzen. De daarop volgende ledenvergadering was een zwarte avond in de geschiedenis van het libertarisme in Nederland. De aanwezige leden bleken in de o zo belangrijke democratische meerderheid niet bereid de fouten onder ogen te zien. Bovengenoemde behoort daarmee tot de sceptici die een illusie armer zijn geworden: libertarisme als beweging trekt niet alleen integere volwassen mensen aan die dit unieke inzicht in de mogelijkheden van vrije menselijke interactie willen uitleggen aan een anderszins geïnformeerde samenleving.

Het is denk ik belangrijk om ons af te vragen of dit een toevallig ongeluk is of wellicht toch niet. De conclusie is echter onontkoombaar: het is hoogste tijd voor een gedegen herbezinning.

## INHOUD

EEN MARKT VOOR MILIEUGEBRUIK .....	3
<i>prof.dr. Andries Nentjes</i>	
LANGS DE MEETLAT .....	12
<i>Bart Croughs</i>	
RECENSIE - DE DICHTERLIJKE VRIJHEID VAN JAN SMID .....	18
<i>Stefan van Glabbeek</i>	
OVER VERKIEZINGEN, GELD EN GEDULD .....	20
<i>Mike van Roosmalen</i>	
<u>LIBERTARISCHE PARTIJ</u> .....	22
<i>Stefan van Glabbeek</i>	
TERRA LIBERA .....	23
Libertarisch nieuws en informatie <i>Hub Jongen</i>	
VRIJ-EN IN DE MARKT .....	26
<i>Loek Jongen</i>	

## Een markt voor milieugebruik

prof.dr. Andries Nentjes

**Prof.dr. Andries Nentjes is verbonden als hoogleraar aan de vakgroep Economie en Openbare Financien van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Groningen.**

### Inleiding

"Zonder fosfor geen gedachten". De gevleugelde uitspraak onderstreept niet alleen de eenheid van materie en geest, maar ook hoe afhankelijk de mens is van zijn natuurlijke omgeving. In de economische leerboeken van veertig jaren geleden kon buitenlucht nog worden genoemd als voorbeeld van een 'vrij goed', in ongelimiteerde hoeveelheden beschikbaar; alleen in de duikboot was goede lucht schaars. Wie zou dat nu nog zo durven zeggen? Schone lucht en nog veel meer is schaars geworden. De claims van de verschillende milieugebruikers concurreren met elkaar en zonder adequate instituties en mechanismen overschrijdt de exploitatie het draagvermogen van het natuurlijke milieu.

Als mensen elkaar bij het gebruik van een zaak in de

weg zitten rijst de vraag wie recht heeft op wat. Het milieuvraagstuk is daarmee herleid tot de vraag hoe het zit met de eigendomsrechten op de schaarse natuurlijke hulpbronnen. In deze bijdrage wordt allereerst geschetst hoe in de loop van de geschiedenis het probleem van concurrerende claims op het natuurlijke milieu werd opgelost. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag of en hoe het gebruik van het milieu als stortruimte kan worden gecoördineerd door middel van milieugebruiksmarkt in plaats van de huidige praktijk van gedetailleerde regelingen en directe overheidsinterventie.

### Collectieve eigendomsrechten

Het is verleidelijk om zich voor te stellen dat ooit een oertoestand heeft bestaan waarin iedereen vrije toegang had tot de aanwezige natuurlijke hulpbronnen. Toch moet die situatie veel meer uitzondering zijn geweest dan regel: zelfs in de meest primitieve menselijke samenlevingen. Uit de bestudering van het gedrag van dieren die in groepsverband leven weten we dat bij vele soorten iedere groep zijn eigen territorium heeft afgebakend dat verdedigd wordt tegen indringers binnen de eigen soort. De groep heeft gebruiksrechten gevestigd op het leefgebied. Niet-groepsleden zijn van fourageren op deze plaatsen uitgesloten. De situatie vertoont alle kenmerken van een pré-humane vorm van collectief eigendom, die bovendien een duidelijke functie heeft, namelijk het veilig stellen van de voedselvoorziening van de groep. Voor paradijselijke toestanden met vrije toegang voor ieder tot alle bestaansbronnen is geen ruimte in een wereld waar ook binnen de soort wordt geconcentreerd om een plaats binnen de 'niche'. Dit "natuurrecht" vindt zijn voortzetting in de collectieve eigendomsrechten op natuurlijke hulpbronnen, gevestigd en uitgeoefend door in stamverband levende groepen van de soort homo sapiens; in het bijzonder het recht om in een gebied te jagen, kudden te weiden en het vee op bepaalde plaatsen te drenken.<sup>1</sup>

Collectieve eigendomsvormen trotseerden de eeuwen daar waar ze functioneel bleken en ze pasten zich aan de veranderende omstandigheden aan. Het recht op

Het milieuvraagstuk is daarmee herleid tot de vraag hoe het zit met de eigendomsrechten op de schaarse natuurlijke hulpbronnen.

gemeenschappelijk gebruik van de grond binnen de marke of meent kan model staan voor de ontwikkeling van het collectieve eigendomsrecht in ons eigen land. De marke vormde een organisatie die effectief buitenstaanders wist uit te sluiten van het gebruik van de markegrond. Wie geen lid was van de marke had geen of slechts beperkte gebruiksrechten. Alleen de leden hadden volledige gebruiksrechten op de markegronden, zoals het weiden van vee, het steken van plaggen en houtkap. Waar door toenemende gebruiksdruk overexploitatie zichtbaar werd, vooral stuifzanden, werden door de marke organisatie zelf nadere regelingen opgesteld, zoals quotering van het aantal schapen per deelnemer.

In grote delen van Oost-Nederland verdween het collectieve grondeigendom pas in de negentiende eeuw, nadat, o.a. door de komst van de kunstmest, akkerbouw op de heidegronden meer winstgevend werd dan de traditionele veehouderij. De gemeenschappelijke grond werd opgesplitst in particulier grondeigendommen en verdeeld onder de markegenoten. Deze eigendomsvorm die de gebruiker het alleenrecht geeft op het gebruik van zijn grond paste beter op de nieuwe technische en economische verhoudingen: individuele bewerking van de grond

met recht op het door eigen inspanning verkregen resultaat. Dat vormde een aansporing om er ook het allerbeste van te maken. Om economische redenen heeft de Nederlandse overheid dan ook in de negentiende eeuw door wetgeving het opdelen van de marke in particuliere eigendommen bevorderd.

### Vrije toegang tot natuurlijke hulpbronnen

Collectief eigendom bestaat per definitie eerst dan wanneer er een groep gebruikers kan worden geïdentificeerd die niet-groepsleden effectief van het gebruik van de hulpbron weet uit te sluiten. De voorwaarden hiervoor zijn niet overal en altijd aanwezig. Als de zaken waar gebruik van wordt gemaakt niet onder beheer kunnen worden gehouden is het onmogelijk buitenstaanders af te houden van het gebruik. De vis in zee is, of beter was, bij uitstek een voorbeeld van een hulpbron waar iedere visser vrije toegang toe had. De zeevis was van iedereen en niemand. De vrije toegang leverde geen probleem zolang er een overvloed aan vis

1. Zie in dezelfde geeft Hayek (1973), in Hayek (1982) pp. 74-76.

was. Met de primitieve vismiddelen die in het verleden werden toegepast kon de zee niet worden leeg gevist. Met de moderne vistechnologie die de laatste decennia is geïntroduceerd ligt het anders. De vrije toegankelijkheid van de hulpbron voor iedereen leidt tot een dilemma. Het effect van de vangsten van de afzonderlijke trawler of kotter op de vispopulatie is te verwaarlozen. Voor de visser is er dan ook geen reden de visintensiteit terug te brengen om zo de natuurlijke vervanging van de weggevangen visvoorraad veilig te stellen. Dit individuele rationele handelen leidt evenwel tot een volstrekt irrationele situatie voor alle vissers samen. Doordat iedereen op dezelfde wijze handelt en zich geen beperkingen oplegt komt het tot overbevissing. Door roofbouw levert de hulpbron veel minder op dan mogelijk is en dreigt ze zelfs te worden vernietigd.

De wortel van het kwaad is de vrije toegang.

De wortel van het kwaad is de vrije toegang. Waar ieder mag maaien zonder te zaaien valt uiteindelijk niets meer te oogsten omdat het voor niemand nog loont om te zaaien. Bij open toegang en schaarste wordt het tijd om de eigendomsrechten op een andere manier te regelen. De internationale vangstquoteringsovereenkomst voor de Noordzee is de moderne variant van het traditionele collectieve eigendom: gezamenlijke toewijding van gebruiksrechten, regeling van het gezamenlijke gebruik en sancties op overtreding van de regels. De problemen rond de feitelijke uitvoering maken duidelijk dat voor een goede overeenkomst meer nodig is dan alleen letters op papier.

De omgang met het natuurlijke milieu laat zich vergelijken met de exploitatie van grond of van visvoorraden in zee. Lucht, stromend water zijn in constante beweging over grote afstanden en daardoor niet simpelweg tot particuliere eigendommen te maken. De traditionele toestand is die van een voor ieders gebruik vrij toegankelijke hulpbron. Bij intensief gebruik leidt dat, net zoals in de zeevisserij, tot roofbouw. Individuele gebruikers hebben er geen direct belang bij zorgvuldig met de hulpbron om te gaan, omdat het individuele bedrijf en de afzonderlijke consument niet zelf de directe negatieve gevolgen ondervinden van de vervuiling die men veroorzaakt. Doordat allen op die manier handelen worden evenwel de grenzen van wat het milieu kan dragen overschreden.

Vrije toegang tot het natuurlijke milieu is daarom ook

de slechtst mogelijke organisatie van het gebruik. Hayek, de grote verdediger van een vrije maatschappij met vrije mensen erkent in bijvoorbeeld *The road to serfdom* (1944) dat er terreinen zijn waar "directe regulering door middel van gezag" onvermijdelijk is. In de voorbeelden die hij noemt is het milieu prominent aanwezig: "certain harmful effects of deforestation, or of some methods of farming, or the smoke and noise of factories..." (Hayek, 1944, p. 29). Daarentegen zouden we, zo vervolgt hij, de markt en concurrentie de ruimte geven waar deze kan functioneren (id. p. 29). We zullen in het volgende zien hoe juist bij de oplossing van milieuproblemen 'directe regulering via gezag' hand in hand kan gaan met coördinatie via concurrentie. Voorwaarde hiervoor is wel dat de juiste wettelijke instituties worden gecreëerd.

#### Publiekrechtelijke regelgeving

In de steden trad de milieuproblematiek aan de dag in de vorm van overlast, hinder en schade. Het wegkieperen van afval, het stoken van vuren en het laten draaien van machines levert geen moeilijkheden zolang de buurman op afstand zit. De realiteit van de stad was en is nog steeds anders. Van wie is nu het stedelijke milieu? Van de vervuiler, of van zijn slachtoffer?

De strijd om de gebruiksrechten op het milieu is in de stedelijke en vervolgens in de industriële samenlevingen vooral langs een andere lijn, die van het publiekrecht, beslecht. De stedelijke milieuverordeningen kennen een lange geschiedenis. De plaatselijke overheid trok daarmee de beslissingsbevoegdheid over het gebruik van het milieu aan zich. De politieke autoriteit trad in de plaats van de rechter. Deze publiekrechtelijke regelingen hebben als voorbeeld gediend voor de aanpak in de moderne tijd. De industriële ontwikkeling begon in Nederland pas goed op gang te komen in de tweede helft van de negentiende eeuw. De fabrieken vestigden en breidden zich uit in de steden, wat op zijn beurt een sterke groei van de stedelijke bevolking uitlokte.

Het conflict tussen industrieel gebruik van lucht, water, bodem en o.a. leefbaarheid nam door deze veranderingen scherpere vormen aan. De Hinderwet van 1875 is daar een reactie op. De wet voorzag in de behoefte aan een nationale richtlijn voor de oplossing van de milieuc conflicten. In het systeem van de Hinderwet is voor het uitoefenen van bepaalde activiteiten een

gemeentelijke vergunning vereist. Aan het verlenen van de vergunning kan de gemeente voorwaarden verbinden die er toe dienen de schade, hinder en overlast voor de omwonenden te verminderen. De Hinderwet delegeert de bevoegdheid om te beslissen over de gebruiksrechten op het milieu naar de lokale overheid. Het geding tussen de partijen speelt zich nu niet af in de rechtszaal maar op het politieke forum.

De vele milieuwetten die vanaf 1970 van kracht werden zijn gemodelleerd naar het voorbeeld van de oude Hinderwet met zijn stelsel van vergunningverlening en daaraan verbonden milieuvorwaarden. Voor steeds meer 'doelgroepen' en vormen van milieugebruik is de overheid gaan optreden als de beheerder die vaststelt welk gebruik is toegelaten. Wel beschouwd komen de regelingen neer op het toekennen of erkennen van een gebruiksrecht voor de vervuiler. Door latere strengere regelgeving door de overheid kan het gebruiksrecht worden teruggebracht. Bovendien kan het gebruiksrecht niet aan anderen worden overgedragen; althans niet los van de verkoop van het bedrijf. Het antwoord op de vraag 'van wie is het milieu?' luidt dus: van de vervuiler. Gelijktijdig moet worden vastgesteld dat het een sterk beperkt recht is.

### Vraagtekens bij milieuregelgeving

Aan de publiekrechtelijke regeling van het milieugebruik in zijn huidige vorm zitten nogal wat haken en ogen. Om te beginnen gaat het vergunningensysteem gepaard met een behoorlijk gedetailleerde regelgeving. De vergunningverlenende instantie legt tot in details vast aan welke technische of emissie-eisen het vergunningplichtige bedrijf moet voldoen. De vergunningverlener zou over een geweldige schat aan kennis van milieutechnieken, kosten en bedrijfsspecifieke gegevens moeten beschikken om de best mogelijke oplossing tegen de laagst mogelijke kosten voor te kunnen schrijven. Maar de regelgever heeft die kennis eenvoudig niet. Een centrale instantie kan nooit die gigantische hoeveelheid informatie verzamelen en in haar regels verwerken die gedecentraliseerd bij de uiteenlopende bedrijven aanwezig is. Bovendien ontbreekt bij de vergunning-verlener de motivatie om werkelijk de meest efficiënte oplossing te zoeken en voor te schrijven. Het voortbestaan van de overheid is immers niet afhankelijk van voldoende winst maken. Met systemen die het bedrijfsleven meer beslissings-

ruimte laten kan de vereiste vermindering van de vervuiling tegen veel lagere kosten worden bereikt dan het geval is bij de van overheidswege vastgestelde voorschriften per onderneming (Zie o.a. Wiersma 1989).

Het bestaande systeem van milieuregelgeving is niet alleen te duur; het is ook nog ineffectief. Het doel - de totale uitstoot terug brengen tot een veilig niveau - wordt niet bereikt. De vaste greep van de overheid op de

vervuiling door het afzonderlijke bedrijf gaat hand in hand met het ontbreken van greep op de vervuiling op het niveau van de gehele nationale economie. Deze paradox is het gevolg van de gewoonte om bij vestiging van nieuwe bedrijven en uitbreiding van bestaande bedrijven extra vervui-

lingsruimte toe te kennen als de betrokken bedrijven aan de milieu-eisen voldoen. Door gratis extra vervuilingruimte beschikbaar te stellen wordt in deze gevallen het milieu behandeld als een vrij toegankelijk goed; de 'organisatievorm' die we eerder als de slechtst mogelijke oplossing hebben bestempeld. Dit blijkt dan ook wel, want door het vrij uitgeven van extra vervuilingruimte worden bij onverwacht sterke economische groei de nationale milieudoelstellingen niet gehaald. We zouden het graag juist andersom zien: flexibiliteit op het micro-niveau en een vast plafond voor de totale nationale uitstoot van de milieuschadelijke stof.

Aan de regelgeving kleeft als derde bezwaar dat het de milieutechnologie bevriest in haar huidige stand. Een bedrijf dat aan de milieu-eisen voldoet heeft geen enkele reden om derestvervuiling die bij vergunningvoorwaarde is toegestaan verder terug te dringen; laat staan haar onderzoeks- en ontwikkelingsinspanningen te richten op schonere milieutechnologie. In onze groei-economie dreigt echter door de toeneming van de produktie de vervuiling voortdurend groter te worden. Dat is alleen maar te voorkomen door zonder ophouden schonere produktietechnieken te ontwikkelen en toe te passen. Verbetering van milieutechnologie is van levensbelang, maar het bestaande systeem van milieuregelgeving vormt eerder een rem.

Deze knelpunten aan de traditionele publiekrechtelijke 'ordering' van de milieuproblematiek worden ook wel onderkend en er is de afgelopen jaren gewerkt aan verbetering van het instrumentarium. Voor diverse gevallen van kleinschalige vervuiling zijn de omslachtige vergunningenprocedures vervangen door standaardisen aan installaties. Op die manier worden

'van wie is het milieu?'  
van de vervuiler!

de bureaucratische kosten van milieuregelgeving gedrukt. Door convenanten af te sluiten met grote vervuilers of groepen van vervuilers beoogt het milieu-ministerie het bedrijfsleven meer spelingsruimte te geven bij het treffen van milieumaatregelen. Het blijft evenwel 'kurieren am Symptom', omdat de milieu- autoriteit niet loskomt van het fundamentele misverstand dat ze greep moet hebben op de uitstoot van elke afzonderlijke vervuiler.

### Verhandelbare milieugebruiksrechten

Het kan ook anders. Het meest in het oog springende alternatief is het stelsel van verhandelbare milieugebruiksrechten. In essentie bestaat het (systeem) uit de volgende elementen.

1. Op nationaal niveau, en waar nodig en mogelijk op regionaal of supra-nationaal niveau, wordt voor iedere vervuilende stof de totale aanvaardbare uitstoot of afvalstroom vastgesteld.

2. Deze 'collectieve' vervuiling-ruimte wordt opgedeeld in afzonderlijke aandelen.

3. De vervuilingquota worden aan individuele vervuilers uitgegeven.

4. De vervuilingquota mogen door de vervuilers worden verhandeld.

Voor een goed milieubeleid, in welke vorm dan ook, moet de onder 1 genoemde stap altijd worden gezet. In het eerste Nationaal Milieubeleidsplan (van 1989) zijn voor verschillende vervuilende stoffen dergelijke kwantitatieve nationale emissiedoelstellingen vastgesteld.

De onder 2 en 3 genoemde beleidsmaatregelen worden nu ook al uitgevoerd: in het kader van uitgifte van milieuvergunningen en het afsluiten van milieuconvenanten wordt vervuilingruimte toegedeeld aan individuele vervuilers. Wel ontbreekt tot nu toe een deugdelijke koppeling tussen de nationale emissie- en afvaldoelstellingen en de aan vervuilers toegekende emissiequota's.

Door stap 3 worden particuliere milieugebruiksrechten gecreëerd. Deze begrenzen de milieugebruiksruimte voor de afzonderlijke vervuiler. De starheid op micro-

niveau wordt daardoor niet opgeheven. Dat gebeurt pas door stap 4 en deze vormt dan ook de hoeksteen van het bouwwerk. De verhandelbaarheid geeft de individuele onderneming bewegingsruimte: wie wil uitbreiden, of de kosten van zuivering te hoog acht kan (extra) vervuilingrechten kopen. Wie emissies sterker vermindert dan het vervuilingquotum dat in zijn bezit is, kan de extra maatregelen geheel of gedeeltelijk financieren uit de verkoop van vervuilingrechten. Het sterke punt van het systeem is dat het op het niveau van de individuele vervuiler en zelfs sector flexibiliteit toelaat, terwijl het op het collectieve niveau van de totale gezamenlijke uitstoot een keiharde randvoorwaarde oplegt.

### De werking van de milieugebruiksmarkt - de theorie

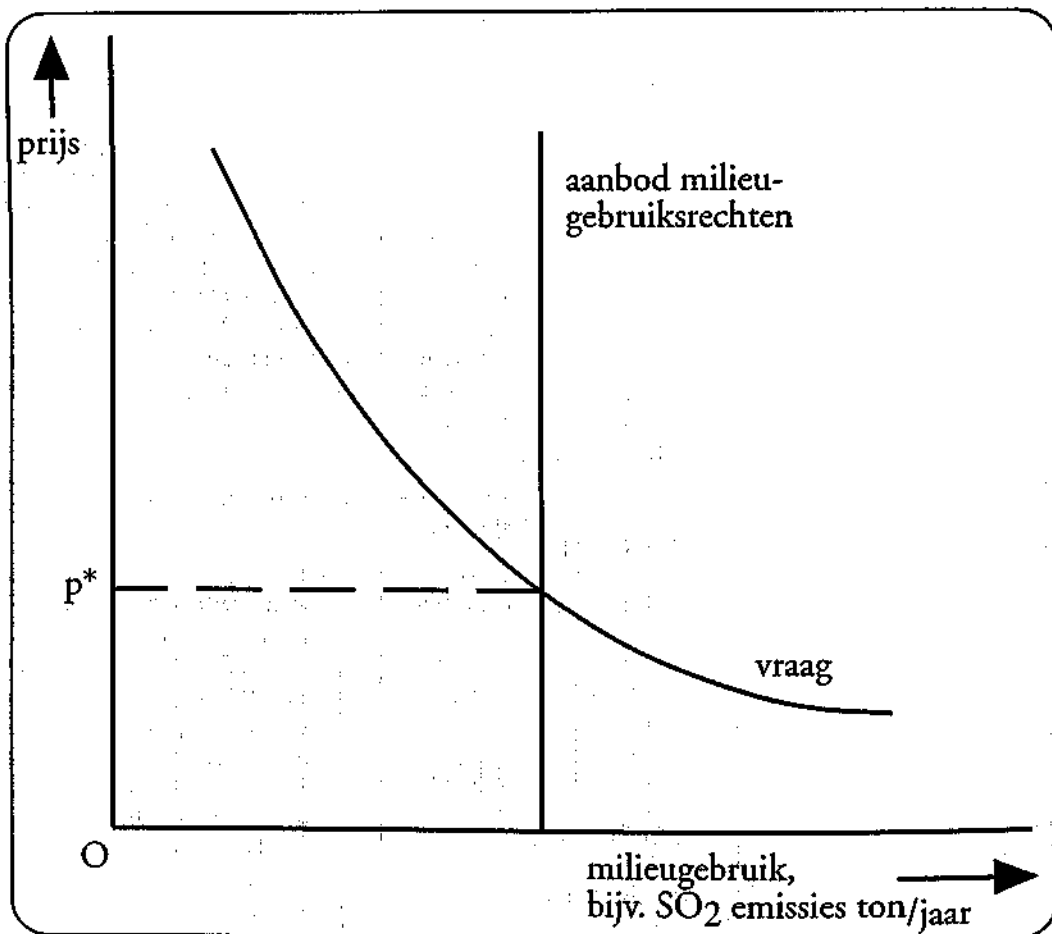
Particulier eigendom en overdraagbaarheid van de eigendom en de daaraan verbonden rechten zijn het juridisch fundament van de markt-economie, die op haar beurt weer een van de grondvoorwaarden is voor een vrije samenleving. Welnu, via de bovengenoemde stappen 3 en 4 wordt het stelsel van collectief eigendom, beheerd door de overheid, omgezet in een systeem van overdraagbare particuliere eigendomsrechten. Ruil kan en mag en daarmee is de basis gelegd voor het ontstaan van een markt voor vervuilingquota. Regeling van het milieugebruik door middel

van markten heeft aanwijsbare voordelen boven de nu gangbare interventie. We beperken ons hier tot drie punten.

Om te beginnen krijgt een vervuiler die niet gebruikte vervuilingruimte mag verkopen er belang bij om niet meer te vervuilen dan echt nodig is. Zuinige omgang met het milieu wordt gestimuleerd. Ook de technologieën die daaraan bijdragen.

Verder zal vervuilingruimte met name overblijven bij ondernemingen die tegen lage kosten de uitstoot kunnen verminderen; terwijl deze ruimte opgekocht wordt door ondernemingen die daardoor hoge zuiveringskosten uitsparen. Op nationaal niveau wordt daardoor de gewenste (vermindering van) emissies verkregen tegen de laagst mogelijke kosten voor alle vervuilingbronnen samen. Kortom, de markt coördineert beslissingen en zorgt voor efficiëntie.

De markt zorgt ervoor dat het milieubeleid effectief is.



Daarnaast zorgt de markt ervoor dat het milieubeleid effectief is: de nationale doelstellingen zullen worden gehaald. De werking van de markt op dit punt kan worden toegelicht aan de hand van de afgebeelde figuur. Het totale aanbod van vervuilingsrechten ligt vast en is gelijk aan de voor dat jaar toegestane totale uitstoot. Voor  $\text{SO}_2$ -uitstoot in Nederland is dat ... ton in ... Dit nationale plafond is politiek bepaald; onafhankelijk van de prijs en daarom in de figuur weergegeven door een verticale rechte A. De vraag wordt afgebeeld door de curve V: hoe hoger de prijs is des te minder vervuilingsrechten men zal willen gebruiken. De reden hiervan is dat bij een hoge prijs het aantrekkelijker wordt om zelf bestrijdingsmaatregelen te nemen in plaats van duur vervuilingruimte te kopen. Het aanbod van en de vraag naar vervuilingruimte zijn aan elkaar gelijk bij de prijshoogte  $p^*$  en de concurrentie tussen vragers naar milieugebruiksrechten zal de prijs naar dat niveau brengen. De figuur illustreert dat de marktprijs op een peil uitkomt waar de vraag naar milieugebruiksrechten precies gelijk is aan het aanbod, dat is de beschikbaar

gestelde vervuilingruimte.

Het zal duidelijk zijn dat vervuilers zich alleen dan als vragers naar vervuilingquota op de markt zullen vertonen als hun feitelijke uitstoot wordt geregistreerd en een controle-instantie nagaat of er niet meer wordt uitgestoten dan men aan quota heeft verworven. Het handhavingsbeleid moet dus solide zijn. Uiteraard is voor een goede marktwerking verder vereist dat er voldoende concurrentie is, dat er regelmatig transacties worden afgesloten, dat de kosten verbonden aan transacties redelijk zijn en dat de toegekende rechten niet van de ene dag op de andere dag kunnen worden onteigend.

Met behulp van de figuur kan ook worden geïllustreerd hoe onder veranderende omstandigheden toch de nationale emissiedoelstellingen worden gerealiseerd. In de komende twee decennia moet onze economie toegroeien naar de toestand met duurzame milieukwaliteit door het verlagen van de emissieplafonds via een van

te voren door 'de politiek' vastgesteld tijdpad. De aanbodcurve verschuift dan in de figuur evenwijdig aan zichzelf naar links. De marktprijs per eenheid vuiluitstoot stijgt daardoor en tegelijkertijd beperken onder invloed van de stijgende prijs de milieugebruikers hun vraag naar vervuilingruimte. Daarnaast zullen zich ook nog andere veranderingen voordoen. Zo zal de vraagcurve onder invloed van produktiegroei naar rechts verschuiven. De extra vraag naar milieugebruiksrechten drijft de evenwichtsprijs op. De totale uitstoot neemt niet toe omdat het aanbod van vervuilingrechten constant wordt gehouden. De milieutechnische vooruitgang vormt een tegenkracht. Ze duwt de vraagcurve naar links en de evenwichtsprijs omlaag. Of in dit systeem het milieugebruik in de loop van de tijd duurder wordt hangt dus af van de sterkte van de bovengenoemde krachten. Wie hierover lange termijn voorspellingen doet waagt zich aan koffiedik kijken.

### De milieugebruiksmarkt - de praktijk<sup>2</sup>

Tot zo ver de theorie. De scepticus zal zich afvragen of in de praktijk de markt voor milieugebruiksrechten zich overeenkomstig deze blauwdruk zal gedragen. Laten we daarom eens naar die praktijk kijken. In de V.S. heeft de regering Reagan de politieke moed gehad een nationaal systeem van verhandelbare  $\text{SO}_2$ -uitstootvergunningen voor elektriciteitscentrales in te voeren (in de Clean Air Act Amendments, U.S. Congress, 1990). De elektriciteitssector is verantwoordelijk voor bijna 70 procent van de  $\text{SO}_2$  emissies in de Verenigde Staten. De totale uitstoot van de sector wordt in stappen terug gebracht van 19 miljoen ton  $\text{SO}_2$  in 1980 naar 9 miljoen ton in 2000. De eerste fase van het programma treedt in werking op 1 januari 1995.

De stoot tot het voorstellen en doorvoeren van het programma werd gegeven door berekeningen die lieten zien dat bij flexibele aanpassingen op micro-niveau de nationale emissie plafonds konden worden gerealiseerd tegen kosten die minstens 40 procent lager zouden liggen dan bij de traditionele aanpak van regelgeving. Een politieke doorbraak werd mogelijk doordat enerzijds de elektriciteitsproducenten geïnteresseerd waren in een besparing op de kosten van te nemen maatregelen. Anderzijds greep de milieubeweging de kans aan om, nu de kosten lager zouden uitvallen, een strikter nationaal emissieplafond te eisen. Uit de botsing van deze twee belangengroepen kwam een compromis tot

stand waarbij beide partijen wonnen: een sterkere emissiereductie, namelijk 10 miljoen ton  $\text{SO}_2$  in plaats van de oorspronkelijk geplande 7 à 8 miljoen ton en toch lagere bestrijdingskosten dan bij traditionele regelgeving en de oorspronkelijke doelstelling mogelijk zou zijn geweest.

De uitstootrechten voor fase 1 zijn over de afzonderlijke bedrijven verdeeld, in beginsel op basis van hun gemiddelde brandstofverbruik in de jaren 1985 tot 1987. Bij ingang van fase 2 zullen de individuele quota naar evenredigheid worden verminderd. Dit systeem van toedeling illustreert dat politiek haalbare oplossingen rekening moeten houden met historisch verworven posities. Hetzelfde hebben we in Nederland gezien bij de invoering van de melkquotering, de visquotering en de mestquotering.

Om te controleren of de afzonderlijke centrales binnen hun quotum blijven moet op alle grotere eenheden apparatuur worden geïnstalleerd die continu de  $\text{SO}_2$ -uitstoot meet en registreert. Aan het einde van elk kalenderjaar wordt "afgerekend". Wie  $\text{SO}_2$  vergunningen overhoudt doordat de feitelijke uitstoot beneden de emissies zijn gebleven waartoe zijn vergunningen hem rechtigen mag deze doorschuiven voor verbruik in enig volgend jaar of ze verkopen. Als de feitelijke uitstoot boven de  $\text{SO}_2$  rechten ligt waarover de onderneming beschikt, mag men tot 30 dagen na 31 december de 'schuld' voldoen door extra rechten aan te kopen. Doet men dat niet dan moet een boete worden betaald van \$ 2000 per ton  $\text{SO}_2$  overschrijding. (Dat is ongeveer tien keer de huidige marktprijs per ton  $\text{SO}_2$  vergunning.) Bovendien wordt de overschrijding opgeteld bij de uitstoot van het volgende jaar. Deze forse sanctie gaat 'automatisch' in. De controlerende instantie, het Environmental Protection Agency (EPA), hoeft de overtreder niet eerst voor de rechter te slepen. Uitsel door het voeren van eindeloze rechtsgedingen is er dus niet meer bij. Door de stringente controle en handhaving zullen elektriciteitsproducenten niet aan het systeem kunnen ontsnappen, zodat we de verwachting mogen hebben dat de emissiedoelstellingen van het programma zullen worden gehaald.

Als bezwaar tegen handel in vervuilingvergunningen zonder dat toestemming van de milieu-autoriteit daarvoor is vereist wordt regelmatig aangevoerd dat dan het milieu op sommige plaatsen sterk kan verslechteren doordat producenten die vergunningen aankopen ruimtelijk samenklonteren. In het Amerikaanse zure regenprogramma lijkt dat gevaar gering. Het totaal van emissies wordt zo sterk verminderd dat het voor vrij-

2. Deze paragraaf is gebaseerd op Klaassen en Nentjes (1994; in voorbereiding).

wel iedere emissiebron aantrekkelijk zal zijn om meer emissiebeperkende maatregelen te treffen dan ze nu doet.

Het EPA was er kennelijk niet erg gerust op dat zich 'spontaan' een markt voor SO<sub>2</sub>-vergunningen zou ontwikkelen. Ze heeft daarom een deel van de vergunningen niet direct uitgedeeld maar in een reserve ondergebracht waaruit een keer per jaar een vaste hoeveelheid wordt geveild. Deze was vooral bestemd om nieuwkomers en de sterk groeiende en bij uitdeling van SO<sub>2</sub> rechten onderbedeelde onafhankelijke elektriciteitsproducenten van de nodige vergunningen te voorzien. Daarnaast is er nog een tweede veiligheid ingebouwd. Wie er niet in mocht slagen via de veiling of door aankoop van vergunningen van bestaande bedrijven (de zogenaamde secundaire markt) aan zijn benodigde SO<sub>2</sub> vergunningen te komen kan tegen de vaste prijs van \$ 1500 per ton SO<sub>2</sub>-uitstoot vergunning rechtstreeks rechten kopen bij EPA.<sup>3</sup> Om zicht te houden op het vergunningbestand per onderneming worden alle transacties op de primaire markt (veiling en directe verkoop) en op de secundaire markt geregistreerd door EPA. Let wel, toestemming van EPA is voor het afsluiten van een transactie niet vereist.

Bij het opzetten van het boven omschreven systeem heeft de regelgever lering getrokken uit de ervaringen met eerdere systemen van verhandelbare vergunningen voor o.a. SO<sub>2</sub> emissies op een ruimtelijk veel kleinere schaal, in wat we in Nederland saneringsgebieden zouden noemen. De handel in vergunningen, en daarmee de feitelijke flexibiliteit voor de onderneming, bleef destijds aanzienlijk achter bij het theoretische potentieel. Debet daaraan waren de beperkte ruimtelijke schaal en de verplichting om minimaal aan de wettelijke bestrijdingsnormen te blijven voldoen. Dit beperkte bij voorbaat al de mogelijke transacties. Daar komt nog bij dat doordat het moeilijk werd een geschikte ruilpartner te vinden de transactiekosten in de vorm van makelaarstarieven konden oplopen tot 30 procent van het met de ruilovereenkomst gemoeide bedrag. Verder was voor elke transactie toestemming vereist van de milieu-autoriteiten. Dat leidde tot vertragingen (van 4 tot 29 maanden), tot het verbieden van transacties (in Californië minstens 40 procent), of tot kortingen: tegenover elke ton emissiereductie bij de verkoper van de vergunning mocht de koper dan zijn emissie met niet meer dan bijvoorbeeld

3. De opbrengsten uit veiling en directe verkoop worden naar evenredigheid verdeeld over de ondernemingen die op hun vergunningen werden gekort ten behoeve van de reserve.

0,8 ton laten toenemen. Doordat het aantal transacties gering was kon er onduidelijkheid bestaan over de prijsontwikkeling, wat ook al niet bevorderlijk was voor de handel. Door waarnemers met een instinctieve of ideologische afkeer van regeling van het milieugebruik via markten werden deze ervaringen uitgelegd als bewijs dat de markt niet werkt. De waarheid was dat de werking van de markt werd belemmerd door de overmaat aan overheidsinterventie.

De emissiehandel in het nieuwe programma is vrij van deze beperkingen. Het is nationaal, heeft meer dan 100 potentiële deelnemers, transacties behoeven geen goedkeuring. Wat zijn de ervaringen tot nu toe? De eerste veiling werd gehouden in maart 1993. Inmiddels ontwikkelde zich ook de secundaire markt. De beurs van Chicago biedt de mogelijkheid om SO<sub>2</sub>-vergunningen in standaardeenheden van 1 ton emissie-uitstoot te verkopen of te kopen. Er zijn geen beperkingen opgelegd aan wie er als vrager en aanbieder mogen optreden: ook milieu-organisaties, beleggers en speculanten hebben toegang tot de markt.

Uit de cijfers die we konden verzamelen blijkt dat de transacties overwegend worden afgesloten op de secundaire markt. Ondernemingen kopen en verkopen emissievergunningen van en aan elkaar; doorgaans via bemiddeling van makelaars. De kosten van bemiddeling liggen rond de 5 procent. De prijzen op de secundaire markt lagen in de afgelopen twee jaren tussen de 180 en 270 dollar per ton. Uit de variatie in prijzen kan men afleiden dat de markt nog op zoek is naar het evenwichtsprijsniveau. Opvallend is verder dat de prijs op de veiling duidelijk beneden de prijs op de secundaire markt ligt. Insiders schrijven dit toe aan het feit dat de veiling maar een keer per jaar wordt gehouden (in maart). Op dat moment hebben veel elektriciteitsbedrijven hun planning nog niet rond en zijn dan ook niet in staat hun eventuele aan- of verkopen van vergunningen te plannen. Overigens valt te verwachten dat door het optreden van arbitrageanten, die op de veilingmarkt kopen en op de secundaire markt verkopen, de veilingprijs zich in de richting van de prijs op de secundaire markt zal bewegen. Ik denk dan ook dat de stijging van de veilingprijs in 1994 ten opzichte van 1993 zich in 1995 verder door zal zetten.

Hoewel de markt tot nu toe lijkt te doen wat van haar mag worden verwacht zijn er nog wel enige onduidelikheden en mogelijke knelpunten. De elektriciteitssector in de V.S. bestaat grotendeels uit particuliere bedrijven, die in hun tariefstelling gebonden zijn aan overheidsregels. Sommige economen vrezen dat elektrici-

teitsproducenten overmatig in rookgasontzwaveling zullen investeren om zo te profiteren van de prijsopslag die is toegestaan ter dekking van vermogenskosten. Dit zou nog versterkt worden als de overheden van Staten met zwavelrijke kolenvoorkomens de bedrijven er toe pressen om de regionale kolen te blijven aanschaffen in plaats van zwavelarme kolen buiten de eigen Staat. Het effect hiervan zal zijn dat een deel van de potentiële kostenbesparingen niet zal worden gehaald. De doelstellingen ten aanzien van de totale uitstoot worden daar echter niet door in gevaar gebracht, alleen de efficiëntie is lager dan het theoretische potentieel.

## Besluit

In het voorgaande is gepleit voor het aanpakken van de milieuvervuiling door een passende combinatie van autoritair bevel en markt. We zagen dat de commando's beperkt blijven tot strategische punten op macro-niveau, namelijk tot het vaststellen van de plafonds aan de totale uitstoot van uiteenlopende stoffen. De volgende taak is het creëren van adequate wettelijke instituties zodat de markt kan werken om het particuliere gebruik van de milieuruimte te coördineren. Erkenning van particuliere eigendomsrechten op het milieu en van de vrijheid om door middel van overeenkomsten de eigendomsrechten over te dragen zijn daarvan de essentiële bouwstenen. Het zure regen programma in de V.S. laat ons zien hoe aan de vereiste wettelijke instituties de meest adequate vorm kan worden gegeven.

Is er nu een reële kans dat in Nederland en in de EU de overheid zich terug trekt op de essentiële milieutaken en voor het overige terugtreedt? Op het eerste gezicht en op de korte termijn is er weinig reden tot optimisme. Vanuit de hoek van de milieubureaucratie is de weerstand groot: door een gebrek aan economisch begrip en vrees voor verlies aan invloed, door ideologische vooringenomenheid en korte termijn denken dat het ontwikkelen van een lange termijn visie in de weg staat. In Nederland lost men de milieuproblemen liever op via de bekende corporatistische weg: eindeloos praten in het doelgroepenoverleg en het plechtig afsluiten van convenanten. Het bedrijfsleven doet tot nu toe zonder al te veel morren aan dit ritueel mee; wellicht in de hoop dat de doelen van de convenanten de nodige rek zullen blijken te bevatten.

Ondanks dit weinig hoopvolle korte termijn perspectief zie ik op langer termijn lichtpunten voor de milieumarkt. Het kan niet anders dan dat in een groeiende economie met kiezers die steeds welvarender en daardoor veeleisender worden de milieuschaarste steeds

harder zal worden gevoeld. Stap voor stap komt het tijdstip dichterbij dat milieugebruiksruimte niet meer vrij kan worden uitgegeven als niet elders met 100 procent zekerheid het gebruik in gelijke mate wordt ingekrompen. Op dit punt is de historische ontwikkeling in de V.S. in het EPA Emission Trading Program - de kleinschalige voorganger van het Acid Rain Program - zeer instructief. In de saneringsgebieden (non-attainment areas) mochten emissies onder geen beding verder toenemen. De deur zat daarmee op slot voor nieuwkomers en bedrijfsuitbreidingen. Dit was harde milieuschaarste, met de dreiging van economische stagnatie in de saneringsgebieden op de achtergrond. Om toch ruimte te creëren kwamen de autoriteiten op het idee emissierechten overdraagbaar te maken. Uitbreiding en nieuwe vestiging werden daardoor mogelijk als elders door het treffen van extra milieumaatregelen minstens een gelijke ruimte vrij werd gemaakt. Volgens Baumol (Keynote lecture EAERE Conference Dublin, juni 1994) wisten de politici niet wat ze deden; door een historisch toeval werd er een markt voor milieugebruik gecreëerd. Om in Hayek's termen te spreken: het EPA Emission Trading Program was niet het resultaat van 'human design' - een groots ontwerp achter de tekentafel, maar 'human action' - een praktische noodgreep. Dit neemt niet weg dat voor een goed functioneren van de markt van milieugebruiksrechten een wettelijk kader nodig is. Zonder hervormingen in wetgeving had de markteconomie zich in de negentiende eeuw niet zo kunnen ontplooiën. In de V.S. heeft de wetgever geleerd uit de ervaringen met het noodverband en is hij een stap verder gegaan.

De belangrijkste voorwaarde voor het tot stand komen van de milieugebruiksmarkt blijkt dus de politieke erkenning dat de milieuschaarste hard is. Zoals gezegd, in de groeiende Europese en Nederlandse economieën zal in de komende decennia het moment aanbreken dat de politiek de nationale emissiedoelstellingen als absolute limieten accepteert. Voor de bureaucratie zal er dan weinig anders opzitten dan het marktmechanisme voor het milieugebruik toe te laten. De stappen die daarvoor moeten worden ondernomen zijn voor een land als Nederland in wezen maar heel klein. Nationale doelstellingen worden voor veel stoffen nu reeds geformuleerd. Registratie van uitstoot op bedrijfsniveau en krachtige handhaving zijn in ontwikkeling. In milieuvergunningen en convenanten worden in wezen reeds milieugebruiksquota aan bedrijven toegedeeld. Het enige belangrijke element dat nog ontbreekt is het recht om het individuele quotum aan een ander over te doen. Het introduceren van dat recht zou hand in hand moeten gaan met een verbod op uitgifte van

milieuvergunningen door de overheid die uitgaan boven het vastgestelde uitstootplafond.

Het invoeren van markten voor milieugebruiksrechten vormt als het voorlopige eindpunt van een evolutionair proces. Eeuwenlang kon het gebruik van het milieu als stortruimte voor afval gezien worden als een vrij beschikbare dienst. De toegang was vrij, eigendom op het milieu kon niet worden geclaimd en was ook niet nodig voor een hulpbron die onbegrensd leek. Door de ontwikkeling van publiekrechtelijke milieuregeling heeft in de afgelopen decennia in feite de overheid zich de eigendomsrechten op het milieu toegeëigend; via milieuvergunningen worden deze aan particuliere gebruikers toegeedeeld. Deze aanpak vertoont alle overeenkomsten met een systeem van centrale planning en verdeling op basis van staatseigendom, compleet met de daarbij horende verspilling en ineffectiviteit. Onder een systeem van verhandelbare milieugebruiksrechten wordt het totaal aan gebruiksrechten beperkt, maar vervolgens wel als individuele (verhandelbare) eigendomsrechten van particuliere gebruikers erkend. De staat trekt zich terug op haar kerntaak - macro-milieupolitiek en -wetgeving - de milieumarkt coördineert het feitelijke gebruik

prof.dr. Andries Nentjes

## Literatuur

F.A. Hayek, *The road to serfdom*, 1944, reprint, Routledge London, 1991.

F.A. Hayek, *Rules and order* (1973), in *Law, legislation and liberty*, Routledge, London, 1982.

G. Klaassen, A. Nentjes, *Emission trading for air pollution in practice*, Working paper, IIASA, Laxenburg 1994 (in preparation).

G.D. Libecap, Property rights in economic history: implications for research, *Explorations in Economic History*, 23, 1986.

G.D. Libecap, *Contracting for property rights*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

D. Wiersma, *De efficiëntie van een marktconform milieubeleid* (dissertatie), Groningen, 1989.

---

## Langs de meetlat

Bart Croughs

Er zijn maar heel weinig verstandige mensen die het feministische maandblad Opzij lezen. Dat is jammer, want het is soms onthullende lectuur die geboden wordt.

'Langs de meetlat' is de naam van de serie interviews met onze mannelijke regenten die in Opzij is verschenen. Het is werkelijk verbijsterend om te zien hoe deze baasjes zich voor de dames in het stof werpen, hoe ze likkend en kruipend pogen de Opzijlezeressen te behagen. Maar hoe luid het mea culpa ook klinkt, Opzij is niet onder de indruk. Relus ter Beek kreeg van Opzij een drie voor emancipatie, Bert de Vries een twee, Hans van den Broek een nul, Pieter Bukman een één, Wim Kok een drie, Hans Alders een vijf. Erg vermakelijk:

slijmen bij de meester en toch een onvoldoende krijgen. Bravo dames! Slechts drie ministers scoorden een voldoende: Jo Ritzen en Pieter Kooijmans een zes, en Jan Pronk, de grootste feminist, een zeven.

Door deze cijfers zult u misschien gaan denken dat het nogal meevalt met het feminisme van de ministers. Maar de cijfers zijn bedriegelijk; van mij zouden alle heren een tien hebben gekregen - op Bert de Vries na, die een zes minnetje verdient. Lubbers ten slotte verdient een

pluim omdat hij het als enige aandurfde om Opzij een interview te weigeren - toch nog een reden om sympathie te gaan koesteren voor deze man.

### Jacques Wallage

Jacques Wallage is de staatssecretaris die na het gemakkelijke vertrek van Elske ter Veld over de vrouwenemancipatie gaat.

Wallage doet z'n uiterste best zich zijn onwaardige taak waardig te betonen. Hij is als man natuurlijk zwaar gehandicapt ten opzichte van zijn voorganger Elske, die althans officieel een vrouw was. Dit is waarschijnlijk ook de reden dat Wallage nog roomser is dan zijn voorganger. Had Elske al ingezien dat de deprimerende postbus 51-spotjes over seksueel geweld maar beter gestopt konden worden, Wallage daarentegen is 'laaiend enthousiast over die spotjes. Ze zijn zo indringend en confronteren met name jongens zo goed met branie-achtig gedrag, prima.' Voorts is Wallage's 'role model' in de politiek uiteraard een vrouw: Hedy D'Ancona. U weet wel, een van de ministers die bij de verkiezingen tot 'politicus van het jaar' zowel door de parlementaire pers als door het publiek incompetent werd bevonden. Waarom is Hedy het 'role model' van Wallage? Omdat ze zo lekker emotioneel kan zijn... Het is dat deze feminist het zegt, anders zou ik hem beschuldigen van een stereotyp en onderdrukkend vrouwbeeld.

Zelfs bij het beoordelen van de bijbel verloochent Wallage zijn feministische opvattingen niet. Het Oude Testament bijvoorbeeld vindt hij heel mooi, maar, zo voegt hij er snel aan toe, 'wel wreed en vrouwonvriendelijk'.

Ook fulmineert Wallage tegen de schoolbesturen die het wagen om bij het aanstellen van een nieuwe directeur liever naar de competentie van de kandidaat kijken dan naar het geslacht. De scholen die het ongeluk hebben dat de meest geschikte kandidaat een man is, beticht Wallage van 'nalatigheid'. 'Maar ja, hier zit je met de autonomie van de schoolbesturen. En als je daar in Nederland aan komt, zwaait er wat.' Je moet Wallage in ieder geval nageven dat hij, in tegenstelling tot

sommige van zijn collega's, weinig moeite doet om zijn verlangen naar een totalitaire staat te verbergen.

Maar Wallage heeft zelf al een oplossing bedacht om weerspannige schoolbesturen tot de orde te roepen. Straffen voor 'nalatigheid' vindt hij vervelend, dus wil hij dat voortaan 'schoolbesturen die wel een vrouwelijke directeur benoemen daarvoor beloond worden, bijvoorbeeld met een extra formatieplaats. Dus een beloning voor een goede daad in plaats van straf voor nalatigheid.' Feministes die hebben geklaagd dat Elske door een man werd vervangen, zijn voorbarig geweest. Als weinig vrouwen beheerst Wallage de vrouwenlogica. Hij meent werkelijk dat 'scholen die een vrouwelijke directeur benoemen belonen door ze een formatieplaats meer te geven dan scholen die een mannelijke directeur benoemen' iets anders is dan

'scholen die een mannelijke directeur benoemen straffen door ze een formatieplaats minder te geven dan scholen die een vrouwelijke directeur benoemen.'

Wallage laat tevens zijn gedachten gaan over nieuwe, door hem te ontwerpen feministische overheidspropaganda. De Nederlandse mannen moeten van Wallage in deeltijd gaan werken en de helft van het huishouden voor hun rekening nemen, zodat hun vrouwen zonder overspannen te raken

ook buitenshuis kunnen werken. 'Een van de belangrijkste punten nu is mannen duidelijk te maken dat zij niet alleen vrouwen, maar ook zichzelf tekort doen door vrouwen buiten het maatschappelijke leven te houden en zelf buiten het gezinsleven te blijven... Als ik een spotje zou maken... dan zou ik het doen door heel duidelijk die twee zaken te benadrukken: het emotionele verlies dat je als man lijdt in zo'n verschaald leven en het verlies dat de maatschappij lijdt, omdat er nog veel te weinig vrouwen worden ingezet.' En hoe regelt onze voorbeeldige feminist deze zaken zelf thuis? 'Mijn vrouw Fransien draait naast haar baan voor het huishoudelijke werk en de kinderen op.' Kortom: Wallage voelt zich wel competent genoeg om als feministische dominee miljoenen volwassen mannen bevoogdend toe te spreken over hoe ze hun leven dienen in te richten, maar zelf weigert hij aan zijn eigen ethische voorschriften te voldoen. Men kan zeggen: niets nieuws onder de zon, want ook de dominee's die kuisheid predikten

Je moet Wallage in ieder geval nageven dat hij, in tegenstelling tot sommige van zijn collega's, weinig moeite doet om zijn verlangen naar een totalitaire staat te verbergen.

hebben altijd de kat in het donker geknepen. Maar deze vergelijking gaat niet helemaal op: Wallage *knijpt de kat in het volle daglicht*; hij doet helemaal geen moeite te verbergen dat hij zijn eigen moralessen niet opvolgt.

Een dergelijke vorm van onbeschaamdheid is wel degelijk nieuw.

### Pieter Bukman

Pieter Bukman bluft dat hij altijd 'buitengewoon veel waardering' heeft gehad voor het CDA-vrouwenbeeraad; uiteraard juicht hij als goed feminist het dumpen van baby's op crèches toe; schept hij op over 'ons departementale emancipatieplan' met de prachtige 'streefcijfers' die worden gehanteerd voor vrouwen in hogere functies.

Voorts vindt hij het terecht dat de kinderopvang op zijn departement 'slegs vir fraue' toegankelijk is - een merkwaardige invulling van het begrip 'gelijke rechten'. Wie meent dat dit een aberratie van Bukman is, moet weten dat de expert op het gebied van gelijke rechten, de Commissie Gelijke Behandeling, Bukman gelijk geeft en de klagende mannen in het ongelijk heeft gesteld. Dat mannen in geval van discriminatie überhaupt nog hun beklag doen bij deze commissie wordt veroorzaakt door de misleidende naam die de commissie draagt. De nutteloze en geldverslindende procedures die hier het gevolg van zijn, zouden in de toekomst voorkomen kunnen worden door een naam voor de commissie te kiezen die de lading wat beter dekt.

Tot slot schept Pieter op dat hij bij het vaststellen van de lijsten voor de Tweede Kamer 'altijd erg op zoek was naar goeie vrouwen' die hij dan 'langs de mannen heen op een goeie plek probeerde te krijgen.' Werkelijk amusant wordt het als hij zich er vervolgens over beklagt dat hij dan door het CDA-vrouwenbeeraad hard werd bekritiseerd als hij ondanks al zijn vrouwvriendelijke inspanningen de 'streefcijfers' niet had gehaald.

### Hans Alders, of: afvalscheiding op feministische grondslag

'Van het feminisme heb ik geleerd dat mensen individuen zijn met eigen rechten', aldus de eerste van slijm druipende poging van Hans Alders om een wit voetje te halen bij de Opzijlezeressen. Het feminisme, met z'n roep om 'positieve discriminatie', 'streefcijfers' en quota, als voorvechter van de rechten van het individu; ook Alders kijkt niet op een leugen meer of minder.

Ook in de rest van het interview doet Hans zijn uiterste best aan het plaatje van de ideale feministische schoonzoen te voldoen. 'Ik kan voor honderd procent voor mezelf zorgen. Ik kan koken, ik kan mijn overhemden strijken.' Echt waar Hans? Knappe jongen!

Alders heeft de niet geringe handicap dat hij over milieu gaat, een onderwerp dat toch niet eenvoudig aan vrouwenemancipatie kan worden gekoppeld - zou men denken. Maar Alders is niet voor één gat te vangen. Hij maakt het onmogelijke mogelijk en weet zijn milieubeleid toch helemaal op feministische leest te schoeien: 'In het emancipatieplan van het kabinet hebben we vastgelegd dat we aandacht besteden aan de gevolgen die milieumaatregelen hebben voor de emancipatie.' Dit heeft tot gevolg dat zelfs de afvalscheiding op feministische grondslag geschiedt: 'Wat de afvalscheiding betreft, hebben we wel degelijk rekening gehouden met de invalshoek emancipatie.' En er bestaat zelfs een project met de naam 'Milieu en Emancipatie' dat door Alders genereus wordt gesubsidieerd. - Een schrijver die een dergelijk project in een satirisch verhaal beschrijft, zal te horen krijgen: 'flauw', 'overdreven'. Op het ministerie van Hans Alders is het realiteit.

### Wim Kok

Als een schooljongen laat Kok zich door Opzij op z'n nummer zetten. Opzij, bestraffend: 'Als je vindt dat vrouwen evenveel kansen moeten hebben als mannen, moet je er ook voor zorgen dat vrouwen in beleidsbepalende commissies terechtkomen. Dan kun je geen stuurgroep in het leven roepen waar geen enkele vrouw in zit.' Kok, berouwvol, zonden toegevend: 'Dat punt is vooru. Die bal ligt hoog in de touwen.' Dat het begrip 'gelijke kansen' gelijk staat aan 'gelijke uitkomsten' wordt door Kok uiteraard zonder protest aanvaard. Dat vrouwen in tegenstelling tot mannen doorgaans de voorkeur geven aan een deeltijdbaan, die ze ook nog eens opgeven zodra ze hun eerste kind krijgen; dat dit tot gevolg heeft dat er nauwelijks vrouwen zijn die in aanmerking komen voor de hoogste functies - het is Kok allemaal niet bekend.

Kostwinnersvoordelen moeten uiteraard worden afgeschaft van Kok - stel je voor dat een van de ouders genoeg verdient om het hele gezin te kunnen onderhouden, zodat de kinderen door de ouders kunnen worden opgevoed in plaats van door de staat! En stel je voor - oh, dubbele schand! - dat de kostwinner een man is, zodat de vrouw de kinderen zou opvoeden! Dat zou al te *rolbevestigend* zijn. Nee: werken, allebei, of er nu voldoende werk is of niet; de kinderen dienen

uiteraard in de crèche te worden gedumpt. Kinderopvang heeft dan ook 'grote prioriteit'; Kok bluft over 'een doorbraakje' dat de PvdA op dit gebied heeft bereikt ondanks de vrouwonvriendelijke tegenwerking van het CDA. Niet alleen voor de vrouwen zijn de crèches goed, 'maar ook voor de kinderen zelf is het goed om op jonge leeftijd eigen sociale contacten te hebben.' Ja, daar zitten ze echt om te springen, al die een- twee- en driejarigen: een eigen vriendenkring opbouwen, weg uit de benauwenis van het ouderlijk huis! Durft een rasfeministe als Anja Meulenbelt al toe te geven dat crèches misschien helemaal niet zo 'n ideale vorm van opvoeding vormen, Kok toont zich nog steeds roomser dan de paus. Nou ja, hij is ook een man, en dan heb je nu eenmaal minder speelruimte dan een vrouw om feministische dogma's in twijfel te trekken.

### Pieter Kooymans

Minister Kooymans verwierf landelijke faam als feminist door zijn uitlatingen over de verkrachtingen in het voormalig Joegoslavië (zie Reactie nr. 1: 'feminisme en Joegoslavië'). In Opzij worden zijn uitspraken over dit onderwerp nog grotesker: 'Mannen kun je doodschieten, maar vrouwen kun je nog valser aanpakken.' Kortom, volgens deze feminist is verkrachting erger dan moord. Zou Kooymans werkelijk menen dat vrouwen, gesteld voor de keus, liever zouden worden doodgeschoten dan verkracht? Je zou bijna denken van wel, want het lijkt niet erg waarschijnlijk dat Kooymans het op zijn leeftijd nog belangrijk vindt om bij de dames in het gevele te komen.

Voorts is Kooymans voorstander van het aanstellen van speciale rapporteurs inzake de schending van *vrouwenrechten* - een nieuw feministisch wanbegrip, dat op de seksistische veronderstelling berust dat vrouwen geen mensen zouden zijn, en dus niet onder de 'mensenrechten' zouden vallen.

Eén keer heeft Kooymans zijn mond voorbij gepraat. Feministen eisten dat het tribunaal dat de oorlogsmisdadigers in het voormalige Joegoslavië moet berechten, voor 50 % uit vrouwen zou bestaan. 'Het gaat niet om het geslacht, maar om de kwaliteit', heeft Pieter toen gezegd. En van die ene keer in zijn leven dat hij iets verstandigs zei, kreeg hij meteen spijt. Opzij presenteerde triomfantelijk de rekening: 'Hebt u dat echt gezegd?' Kooymans, be-

dremmeld: 'Ja, dat heb ik gezegd.' Opzij, meedogenloos: 'Dat mag u nooit meer doen.' Kooymans: 'Nee, nee, nee, ik begrijp wat u bedoelt, omdat iets dergelijks nooit bij mannen gezegd wordt.' Lik lik, kruip kruip. Alle feministische drogredenen kent Pieter uit z'n hoofd, en nog voor z'n feministische ondervragers ernee voor de dag kunnen komen, lepelt hij ze braaf op. Hoe zou het toch komen dat bij mannen nooit wordt gezegd: 'het gaat niet om het geslacht, maar om de kwaliteit'? Misschien omdat er nooit iemand zo gek is om te eisen dat een bepaalde groep per se voor 50% uit mannen moet bestaan?

Om de indruk dat hij kwaliteit belangrijker vindt dan geslacht definitief weg te nemen, rept Kooymans even later over 'een tekort aan vrouwen' op zijn ministerie, dat snel dient te worden opgeheven.

Wat betreft het huishouden steekt Kooymans Alders naar de kroon; zodra de bonte was ter sprake komt, wordt Kooymans bijna lyrisch: 'Ik heb altijd de was gedaan en altijd gestreken. Ik vind was sorteren een heel rustgevend werkje. En strijken? Ook heel rustgevend. Je ziet je handen zo heen en weer gaan, je ziet dat ze iets nuttigs doen, dat is een geruststellende gedachte.' Tot zover dit bericht van het huisvrouwenfront.

### Jan Pronk

Jan Pronk is het braafste jongetje in de feministische klas, en is dan ook terecht beloond met het hoogste cijfer. Bij de ontwikkelingshulp aan moslimlanden wil Pronk meer aandacht geven aan de positie van vrouwen. 'Het verdient aanbeveling dat ontwikkelingswerkers in moslimlanden op de hoogte zijn van de religieuze en wereldlijke argumenten die gebruikt worden om het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen te vergroten', aldus Pronk's nota 'Vrouwen, islam en ontwikkelingssamenwerking'. Wie had kunnen bevroeden dat een progressieve man als Pronk in staat zou zijn tot een dergelijk stuitend staaltje

neokolonialistisch cultuurimperialisme! Pronk's ontwikkelingswerkers treden in het reactionaire voetspoor van de zendelingen; het christendom is ingeruild voor het feminisme, maar verder blijft alles bij het oude.

'Vrouwen en ontwikkeling' is een van de 'speerpunten'

'gendertraining':  
Feministische herop-  
voedingscursussen voor  
ambtenaren.

van zijn beleid, aldus een trotse Pronk. De vrouwen die op deze afdeling werken, toetsen niet alleen alle ontwikkelingsprojecten op 'vrouwvriendelijkheid', maar verzorgen tevens - het kan altijd nog gekker - de voor alle ambtenaren verplichte 'gendertraining'. Voor de niet-ingewijden in het progressieve jargon: dit laatste is een eufemisme voor 'feministische propaganda'.

Feministische heropvoedingscursussen voor ambtenaren: in de Sovjet-Unie zijn ze er inmiddels achtergekomen dat dit soort praktijken maar beter afgeschaft kunnen worden, maar in Nederland is men nog niet zover. Intussen wachten Pronk's ambtenaren met angst en beven de verplichte cursus antiracisme af; gezien Pronk's fanatieke opstelling in het asieldebat kan die onmogelijk lang op zich laten wachten.

Ook over de vrouwenbesnijdenis klopt Pronk zich op de borst: 'Het uiteindelijke kabinetsstandpunt over clitoridectomie, waarbij alle vormen van vrouwenbesnijdenis werden afgewezen, is hier gemaakt... Ik heb er mijn nek voor uitgestoken.' Dappere Jan! Hoewel hij bij meisjes zelfs een symbolisch, niet-verminkend sneetje afwijst, rept hij over jongensbesnijdenis met geen woord; over de regels van de dubbele moraal hoeft Pronk niets te leren. Afgezien van het feit dat aan het opkomen voor de rechten van onderdrukkertjes-in-de-dop weinig eer te behalen valt, zal het waarschijnlijk een belangrijke rol spelen dat het besnijden van jongetjes een joods gebruik is. Stel je voor dat de Anne Frank Stichting je van antisemitisme zou beschuldigen! Pronk wil - net als al die andere dappere tegenstanders van vrouwenbesnijdenis - wel z'n nek uitsteken, maar niet als er een kans bestaat dat 'ie wordt afgehakt.

Uiteraard is Pronk ook een warm voorstander van 'positieve discriminatie': 'je hebt nu eenmaal positieve discriminatie nodig voor mensen die in een ontwikkelingsproces op achterstand verkeren.' Erg idealistisch van Pronk, maar je vraagt je wel af waarom Pronk zelf niet wat meer meewerkt aan het opheffen van deze achterstand. Pronk's machokabinet telde bij de installatie maar drie vrouwelijke ministers, bepaald geen afspiegeling van de bevolking. Wat had meer voor de hand gelegen dan dat Pronk, toen hij zijn ministerspost kreeg aangeboden, deze had afgeslagen en zijn plaats had afgestaan aan een capabele vrouw? Capabele vrouwen lopen er immers bij bosjes rond, gediscrimineerd als ze worden. Zo'n gebaar zou een behoorlijk effect hebben gehad: veel publiciteit ('PRONK STAAT PLAATS AF AAN VROUW'), discussies in de media over het versnellen van het emancipatieproces, mannen die Pronk's mooie voorbeeld vrijwillig volgen,

etcetera. En het belangrijkste gevolg: het kabinet zou vier vrouwelijke ministers tellen in plaats van drie. Het zou betekenen dat op het hoogste niveau, daar waar de macht werkelijk zit, vrouwen 33% meer invloed zouden hebben. Pronk had het met een simpel gebaar allemaal kunnen bewerkstelligen. Vreemd genoeg heeft hij dit niet gedaan, maar heeft hij welbewust de achterstandpositie van vrouwen op regeringsniveau in stand gehouden. Wel verlangt hij van andere mannen dat ze zich opofferen, en dan niet vrijwillig, maar gedwongen.

### Relus ter Beek

Ook Relus schept flink op over z'n feministische pres-taties: gemengde 'bemanning' op marineschepen, speciale maatregelen voor 'herintreedsters', kinderopvang bij diverse grote legercentra, enzovoorts. Kortom, ons leger verandert in één grote crèche, en Relus is er nog trots op ook.

Eén citaat van Relus torent er wegens z'n bijzonder onbeschaamde leugenachtigheid boven uit. Relus is tegen militaire dienstplicht voor meisjes, want: 'zolang de rechten nog niet gelijk zijn, vind ik het fout alvast met de gelijktrekking van de plichten te beginnen'. Onnodig te vermelden dat toelichting op die 'ongelijke rechten' geheel achterwege blijft.

### Hans van den Broek

'Een lichte huiver' is Van den Broek's eerste associatie bij het horen van het woord 'feminisme'. En zijn standpunten zijn er dan ook naar: hij schept op over het 'positief actieplan' en de 'voortrekkersrol' van zijn eigen ministerie, waar hij 'best een beetje trots' op is: 'Kijk naar het percentage vrouwen dat hier werkt: dat is inmiddels 38 % en dat is boven het gemiddelde van andere ministeries. We halen onze streefcijfers vast al voor 1995.' Dat de interviewster niet struikelt over de competitiedrifterige en prestatiegerichte manier waarop Van den Broek over zijn feministische krachttoeren praat, verbaast me wel een beetje. Kennelijk zijn deze akelige mannelijke eigenschappen niet in alle omstandigheden verwerpelijk.

### Jo Ritzen

'Er moet nog een lange weg worden afgelegd om te bereiken dat er veel meer gelijkwaardigheid komt tussen mannen en vrouwen. Mannen hebben op veel fronten nog steeds de beste mogelijkheden', aldus Ritzen. Nadere uitleg over deze ongelijke mogelijkheden blijft

zoals gebruikelijk achterwege.

Voorts kapittelt Ritzen onze feministische universiteiten omdat ze naar zijn zin nog niet positief genoeg discrimineren. Arme universiteiten: doen ze zo hun best, en dan dit! Ook het gebrek aan feministische propaganda op de scholen zint hem niet: 'De overheid mag kwaliteitseisen stellen aan de scholen. Zo'n kwaliteitseis zou ook betrekking kunnen hebben op de mate waarin kinderen roldoorbrekend gedrag wordt aangeboden op de scholen.' Ritzen heeft gelijk. Feministische indoctrinatie kan niet vroeg genoeg beginnen als men optimale resultaten wil behalen. Ook de jezuïten wisten het al: bewerk een kind zo mogelijk voor zijn zevende jaar, en je krijgt God er de rest van z'n leven niet meer uitgestampt.

Ritzen durft het zelfs aan zich feministischer te betonen dan Opzij; vrouwen moeten volgens hem harder met de vuist op tafel slaan.

'Ik ben er een voorstander van dat meisjes meer bij de techniek en de bètawetenschappen worden betrokken, want wie de techniek in z'n hand heeft, heeft in zekere zin de macht.' Kennelijk denkt ook Ritzen dat de afkeer die de meeste meisjes van bètavakken hebben niet te wijten is aan een gebrek aan interesse en talent, maar aan de seksistische opvoeding. Maar hoeveel ouders zijn er vandaag nog die hun dochters durven te zeggen dat meisjes geen wiskunde moeten kiezen? En hoe vaak hoor je zoiets nog op radio of televisie? Hoe vaak lees je zoiets nog in kranten en weekbladen? Ik lees en hoor overal alleen het tegenovergestelde; desondanks is het aantal meisjes dat wis- natuur- of scheikunde studeert verwaarloosbaar klein. (Een beter bewijs dat 'opvoeding' en 'maatschappij' toch niet zoveel invloed hebben als feministen plegen te denken, lijkt me moeilijk te leveren.)

Uiteraard bluft Ritzen ook over zijn huishoudelijke talenten: 'Totdat ik minister werd, ben ik altijd heel nauw betrokken geweest bij de opvoeding van de kinderen en het huishoudelijke werk. Ik deed echt van alles, afwassen, koken, strijken...'

Voorts betoont Ritzen zich behalve een voorbeeldig feminist, ook nog een eminent antiracist. Over het werk in de mijnen dat hij als student twee weken heeft gedaan, zegt hij: 'Het was het rotste werk dat je je kunt voorstellen. Bijna al die mensen kregen stoflongen. En het allerrotste werk werd door buitenlanders gedaan.' Ach, wat werden die arme buitenlanders toch onderdrukt en uitgebuit! Maar Ritzen vergeet te vermelden dat het

rotte werk in de mijnen zonder uitzondering door mannen werd gedaan. Mannen die allemaal stoflongen opliepen om dezelfde vrouwen te kunnen onderhouden die nu volgens Ritzen harder met de vuist op tafel moeten slaan.

### Bert de Vries

Bert de Vries is de enige mannelijke regent die als feminist geen tien haalt. Hij is de enige die het hoofd nog een beetje koel houdt, en een laatste restje mannelijke trots en gevoel voor recht en waarheid bewaard heeft. Af en toe lijkt deze zuurpruim er zelfs plezier in te hebben zijn feministische tegenstandster in de zijde te nemen. Om dit treurige overzicht toch nog vrolijk af te kunnen sluiten, geef ik hier tot slot een voorbeeld van de droge humor van De Vries.

Vraag van Opzij: 'Een van de manieren waarop betaald werk en onbetaalde taken in het huishouden c.q. het opvoeden van kinderen kunnen worden herverdeeld, is korter te gaan werken. Uit onderzoek blijkt dat er ook steeds meer mannen zijn die minder willen werken, omdat ze ook eens wat meer met hun kinderen willen doen. U hoor ik daar nooit over.' Antwoord van De Vries: 'Moet dat dan?'

Bart Croughs

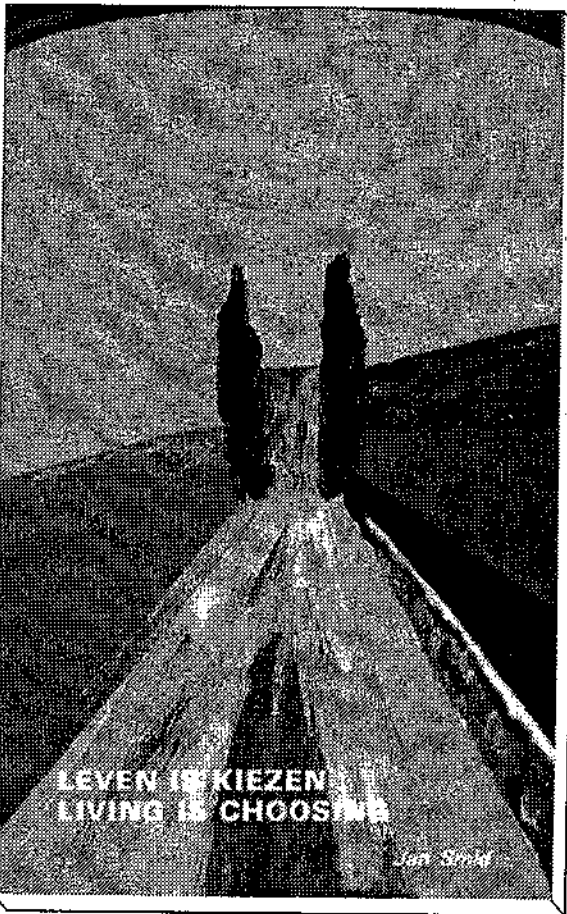
### Noot:

Er zijn 6 nummers van *Reactie* verschenen. Losse nummers kunnen worden besteld voor f9,50 per nummer, over te maken op giro 368081 t.n.v. Stichting *Reactie*, Groningen. 6 nummers: f51-

## De dichtelijke vrijheid van Jan Smid

Stefan van Glabbeek

Leven is kiezen! Dat is de filosofische basis van de onlangs verschenen dichtbundel van Jan Smid. Het is tevens de titel.



"Leven is Kiezen" is te bestellen door f. 17,50 (inclusief verzendkosten) over te maken op giro 2939690 t.n.v. J. Smid te Rotterdam onder vermelding van: "Leven is Kiezen".

"Leven is kiezen" is samengesteld uit gedichten over vrijheid en onvrijheid, over kiezen en leven, over liefde en sterven, over het leven.

Het vrijheidsbegrip krijgt in de gedichten een bijzondere nadruk. Steeds staat het individu tegenover de macht van de massa, de staat, de heersende moraal, of zijn eigen angsten. De maatschappelijke opvattingen die volgen uit dit vrijheids-thema maakt de auteur zeer expliciet, en zijn stellingname staat haaks op de gangbare collectivistische normen.

Een aantal gedichten heeft een sterk autobiografische tendens. Deze gedichten gaan vaak over de keuzes die Jan Smid in zijn eigen leven heeft moeten maken. Het is daarbij essentieel dat je als individu de keuzevrijheid hebt om te beslissen wat je wilt, maar dat je nooit ontkomt aan het feit dat je een keuze moet maken. Zelfs passief blijven is immers een keuze.

De filosofie van de auteur heet "het Suoisme": Het individu is het enige uitgangspunt, en de maatstaf van alle waarden.

Ik zou over deze gedichten nog veel meer kunnen schrijven. Maar de beste indruk die u van deze bundel kunt krijgen, kan ik geven door de schrijver voor zichzelf te laten spreken. Hier volgt een van de gedichten uit de bundel:

## HAAT EN VERGEEF. GA JE EIGEN WEG: LEEF!

Vervloekt de machtsbelusten,  
verdoemd de dwingende machten !  
Dood aan de Staat,  
haal neer zij die naar buit smachten !

Weg met de koppigen,  
verwijder de oerdommen !  
Hak af de hoofden der heersers,  
en de slavende drommen !

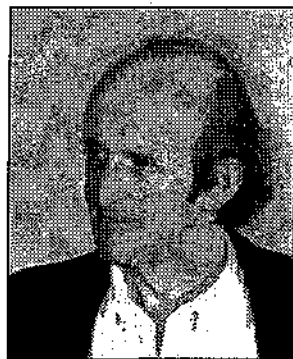
Ik haat hen die dwingen,  
en zij die agressie verrukken,  
Ik minacht de slaven,  
en hen die onderdrukken !

Hel en slachting,  
verrassing en verlichting !  
Haat keert zich tegen mij,  
en voor mij de verknechting !

Vergeef mij mijn zonden,  
en ik de hunne zal vergeven !  
Begrip overwint,  
logica viert altijd overwinningszegen !

Vergeven is niet aanvaarding,  
kiezen is verwerping !  
Maar laat nooit toe dat haat  
jou in stukken slaat !

Haat minder en vergeef,  
ga je eigen weg: LEEF !



Jan Smid

# Over verkiezingen, geld en geduld

Mike van Roosmalen

Het echec van de Libertarische Partij tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in mei jl. (het minste aantal stemmen behaald van de ongeveer dertig partijen die meededen) geeft stof tot overpeinzing bij sommigen; bij anderen (volgens geruchten betreft het hier een aanzienlijk deel van het geharde partij kader) heeft de uitslag geleid tot concretisering van hun emigratieplannen.

Mocht de Libertarische Partij een vroege dood sterven, en dat is mijn verwachting, rest mij slechts verwondering. Verwondering over de explosie van enthousiasme en activiteit die de verkiezingsdeelname heeft teweeggebracht en ook verwondering over de hoeveelheid geld die hiervoor ter beschikking is gesteld. Wat me niet heeft verwonderd is de verkiezingsuitslag.

Is er dan niets gewonnen door de partij en haar verkiezingsdeelname? In de vorige Vrijbrief heeft u kunnen lezen over de publiciteit voor het 'compromisloze' libertarisme die de verkiezingsdeelname heeft opgeleverd en over de waarschijnlijkheid dat vanaf mei 1994 tenminste drieduizend mensen in Nederland het woord libertarisme foutloos kunnen spellen.

En dan zijn er natuurlijk ook de wijze lessen die geleerd zijn door zowel partij-activisten als toekijkers.

Grofweg kwam de 'compromisloze' boodschap van de Libertarische Partij op het volgende neer: de oplossing van veel actuele problemen ligt in de afschaffing van allerlei interveniërende overheidsmaatregelen, respect voor het privé-eigendom en de mogelijkheid van het marktmechanisme om haar zalvende werking te doen. Luidde in de jaren vijftig en zestig het parool in Nederland nog 'ze moeten er wat aan doen', de Libertarische Partij probeerde het in 1994 met 'ze moeten er juist niets aan doen, laat het aan de markt over'. Op zich geen onaardige zet daar in Nederland een steeds groter deel van de bevolking er eindelijk achter is wie 'ze' eigenlijk zijn en wat 'ze' gedaan hebben. Van het grenzeloze vertrouwen in de overheid en de maakbaarheid van de samenleving, is tegenwoordig niet veel meer over. Ook in de universitaire wereld worden steeds meer vraagtekens gezet bij de effectiviteit van overheidsmaatregelen en lijken de roemrijke

dagen van de social engineers definitief ten einde. In het debat over het hoe en waarom van het overheidsfalen duikt steeds vaker de besmette term corporatisme op om het reilen en zeilen van onze verzorgingsmaatschappij te benoemen en de ondoorzichtbaarheid en rigiditeit van allerlei maatschappelijke regelingen te verklaren. Laatst hoorde ik op de radio zelfs een vermoeide maatschappelijk werker verzuchten dat het tijd wordt de dingen aan hun natuurlijk verloop over te laten en te vertrouwen op de spontane samenwerking tussen de goed geïnformeerde en mondige burgers van tegenwoordig. Het lijkt er dus op dat wij als burgers steeds meer als volwassenen worden beschouwd die in staat zijn goed voor zichzelf te zorgen. Het tij lijkt gekeerd. Maar hoe staat het met het alternatief? Als 'ze' immers niet gekwalificeerd zijn om onze problemen op te lossen, hoe werkt het alternatief 'de markt' dan?

Nu ons bezorgde moedertje Verzorgingsstaat te veel is afgetakeld om goed voor ons te zorgen en we door haar worden overgelaten aan de markt is de tijd aangebroken te onderzoeken wat we eigenlijk van de markt afweten. In de kranten zijn met grote regelmaat artikelen te lezen van moederkindjes die grote moeite hebben met de voorgestelde veranderingen en een beeld scheppen van de markt als een hardvochtige voogd die alleen maar geïnteresseerd is in gezonde en sterke kinderen. Angst voor het onbekende of venijnige tegenaanvallen van collectivistische ideologen? Nu zal een deel van de opinionmakers zeker nog de oude vertrouwde idealen van de sociaal-democratie zijn toegedaan, maar ik vermoed dat angst voor het onbekende een zeer grote rol speelt. Dit geldt in mijn ogen zeker voor de gemiddelde burger die nog lang niet 'om' is, ondanks het aantoonbare falen van de verzorgende overheid. Niet alleen de desastreuze verkiezingsuitslag van de Libertarische Partij met haar compromisloze boodschap ge-

tuigt hiervan, maar o.a. ook het bericht in de Volkskrant van 31 augustus jl. waarin melding wordt gemaakt van een opinie-onderzoek in Zweden waaruit blijkt dat acht op de tien Zweden bereid zijn meer belasting te betalen voor zaken als onderwijs en bejaardenverzorging. Nee, de Zweedse sociaal-democratie is bij lange na niet dood (gegeven ook de recente verkiezingsuitslagen in Zweden). Voeg hierbij de vele berichten waarin een beeld geschetst wordt van geweld, corruptie, honger en ellende in de voormalige Sovjet-Unie waar de eens zo sterke Staat inmiddels is teruggetreden en het enthousiasme voor de markt neemt eerder af dan toe. Onbekendheid met de markt doet de rest.

Als ik zo de beelden bekijk waarmee gewerkt wordt bij de vorming van de publieke opinie en af en toe de gewone burger op radio en televisie hoor en zie kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat er weinig kennis is over de markt. In mijn optiek heeft de onbekendheid met de markt heel veel te maken met onderwijs. Nu beperk ik me tot de situatie in Nederland. Het is toch al een jaar of twintig zo dat de kinderen in de Nederlandse verzorgingsstaat een 15 tot 20 jaar doorbrengen in de school- en collegebanken. Zeker nu het aantal hoog opgeleiden in Nederland zo sterk is toegenomen kunnen we spreken van een belangrijk deel van de bevolking dat feitelijk vanaf kleuterleeftijd weggehouden wordt van de straat, van het echte leven. En dat gedurende een periode die voor de meeste van de burgers een kwart van hun leven beslaat. In die kwart eeuw moet kennis worden opgedaan uit boeken en uit hetgeen de leraar wenst over te dragen; hoe de samenleving feitelijk in elkaar steekt, hoe geld verdiend wordt, hoe zaken worden gedaan, hoe transacties tot stand komen die voor alle betrokken partijen voordelig zijn, dat wordt de leerling jaar in jaar uit gedurende het grootste deel van de tijd onthouden. Leren ze dan helemaal niks op school? Natuurlijk wordt er op school veel geleerd, alleen niet datgene waaraan de wereldhervormers van de Libertarische Partij appelleren met hun boodschap van 'laat het aan de markt over'.

Nadat de schoolcarrière is afgesloten spoedt het grootste deel van jong Nederland zich naar zijn of haar eerste baan om flink veel geld te verdienen in meer-dan-veertig-urige banen en is er geen tijd meer om goed na te denken over politieke ideeën, over de markt en het belang van prive-eigendom; de echte wereld van business en geld verdienen is veel te enerverend en van al die theoretische boekenkennis hebben ze hun buik meer dan vol. Bovendien hebben ze al genoeg aan het vak economie gedaan op school om erover mee te kunnen praten.

Om bovenstaande woordenbrij eens fatsoenlijk af te sluiten; mijn les is dat de Libertarische Partij kansloos was tijdens de verkiezingen omdat de kennis over het reilen en zeilen binnen een vrije samenleving bij het overgrote deel van de bevolking gewoonweg ontbreekt. Daarom zal het compromisloze libertarisme in het Nederland van de jaren negentig haar gelijk niet krijgen en zal de Libertarische Partij ook bij de volgende verkiezingen niet succesvol zijn. De werkelijke slag moet immers geleverd worden op de markt van ideeën en op de onderwijsmarkt. Op de eerstgenoemde markt kan af en toe van een succesje gesproken worden (denk aan b.v. de revival van Hayek, de invloed van Nozick, de Nobelprijzen voor vrije marktdenkers), maar dit zal peanuts blijken als succesvolle denkbeelden niet doorsijpelen naar een breder publiek op de onderwijsmarkt, de markt waar kennis wordt overgedragen en opgedaan. Om een plaats te verwerven op de onderwijsmarkt is geld nodig, en wellicht nog meer geduld. De ervaring met de Libertarische Partij heeft geleerd dat dat geld er soms ineens wel kan zijn, doch dat geduld nog steeds op zich laat wachten.

Mike van Roosmalen

# LIBERTARISCHE PARTIJ

Op 30 juni j.l. werd de tweede Algemene Ledenvergadering van de Libertarische Partij gehouden. Er werd gestemd over de vraag of de op 1 mei geschorste lijsttrekker, Toine Manders, al dan niet terecht is geschorst en moet worden geroyeerd. Met meerderheid van stemmen werd besloten dat de schorsing een onjuiste beslissing was. Het bestuur, bestaande uit Hub Jongen en Barth van Doorn, heeft zich vervolgens teruggetrokken (zelf heb ik mij uit het bestuur teruggetrokken op 1 mei).

Hoewel de zaal voor een groot deel leegliep, werd de vergadering voortgezet: Henry Sturman wierp zich op als tijdelijke voorzitter, en organiseerde direct nieuwe bestuursverkiezingen. Hierbij werden Toine Manders en Peter van der Laan verkozen tot nieuw bestuur. Er bestaat nog onenigheid over de geldigheid van dit nieuwe bestuur.

Zowel dit nieuwe als het demissionaire bestuur streven naar het zo snel mogelijk formeren van een compleet bestuur (met drie bestuursleden).

Het secretariaat van de Libertarische Partij is verhuisd:

Libertarische Partij

Laan van Meerdervoort 415

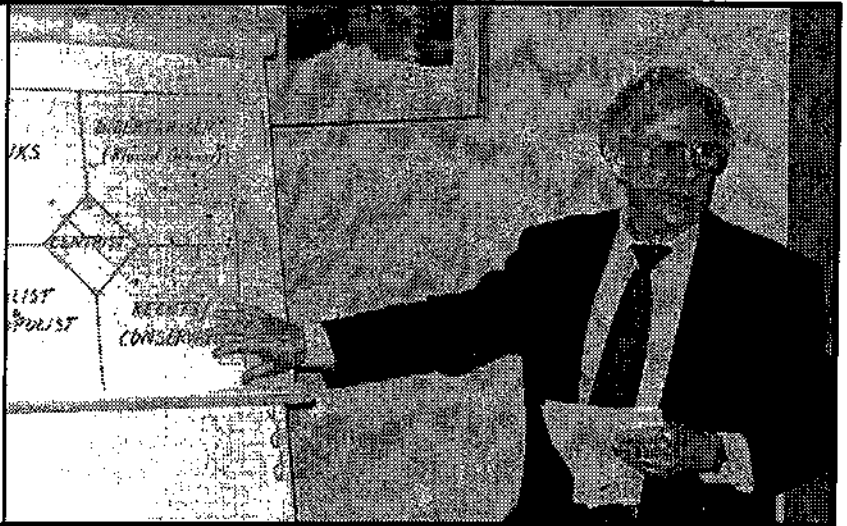
2563 AR Den Haag

Tel: 070-3650109

**Stefan van Glabbeek**

TERRA

LIBERA



## Libertarisch nieuws en informatie

Hub Jongen

### BIG BROTHER

Bij het verlenen van vergunningen voor (eventueel draadloze) nieuwe telefoonsystemen is er een stringente eis: Wat je ook doet, het systeem moet zodanig zijn dat de overheid het kan aftappen en meeluisteren.

In het blad "Computer Totaal" las ik de volgende stap die onze vrijheid nog verder aantast:

"De regering heeft een wet in de maak om elk gebruik van cryptografie in digitale communicatie te onderwerpen aan een vergunning. De voornaamste voorwaarde is dat de sleutels (voor de ontcijfering) worden gedeponneerd bij een overheidsorgaan. Dit moet de politie en de veiligheidsdiensten in staat stellen het elektronisch berichtenverkeer te kunnen blijven aftappen."

Regelmatig verneem ik via de pers dat er weer eens onterecht is afgeluisterd. Het ziet er naar uit dat dat niet gaat verminderen. Integendeel.

### APARTHEID

Het is een goede zaak dat deze verwerpelijke situatie in Zuid Afrika officieel is afgeschaft. Eén van de laatste stappen daarbij was het niet meer registreren van personen volgens hun ras of afkomst.

Des te verwonderlijker en des te erger is het dat deze wijze van registreren nu in Nederland wordt ingevoerd.

De Wet Registratieplicht Allochtonen is nu van kracht. Deze is mede ontstaan door initiatief van de liberale VVD! Werkgevers moeten allochtonen registreren en een plan maken om het verplichte aantal allochtone werknemers te krijgen en daarover jaarlijks rapporteren.

Het deed me genoeg van een werkgever te horen dat hij deze discriminatie weigerde op grond van de Privacy Wet. Hij heeft dat aan de overheid gemeld met de vraag of de volgende stap misschien zou worden het verplicht dragen van een gele "A" door de betreffende allochtonen.

### FUTURE of FREEDOM CONFERENCE

Deze wordt in de Verenigde Staten gehouden van 28 - 30 oktober in Herndon, Virginia, ter gelegenheid van hun vijfjarig bestaan.

Het thema is: Halting the Destruction of American Liberty.

Er is een hele rij van bekende sprekers met als speciale "Banquet Speaker" Thomas S. Szasz. Deze is vooral

bekend om zijn boeken op het gebied van psychologie en psychiatrie.

### **FREEDOM DAILY**

Freedom Daily is een publikatie van de Future Of Freedom Foundation, FFF.

Oorspronkelijk had dit blad een klein artikel of spreuk voor elke dag van de maand. Het blad heeft dan ook het formaat van een agenda. Op verzoek van lezers is de inhoud nu veranderd in iets langere, maar nog steeds korte, uitstekende artikelen.

Deze maandelijkse uitgave kost slechts \$ 20.- en kan besteld worden bij: Future Of Freedom Foundation, 11350 Random Hills Road, Suite 800, Fairfax, VA 22030. (FAX: (703)803-1480).

### **LETS**

Een jaar of tien geleden ontving ik van Jorge Amador, de uitgever van The Pragmatist een computerprogramma voor Barter-Trades: Lets.

Via dit ruilhandel systeem kunnen de deelnemers aan elkaar goederen en/of produkten leveren zonder te betalen met "geld". Je kunt daardoor ook als je geen geld hebt, genieten van allerlei aangeboden goederen of diensten. In de computer stijgt of daalt je tegoed aan Lets afhankelijk van je transactie.

Het systeem is sterk op vrijheid gericht en daardoor voor veel libertariërs aantrekkelijk.

Echter het kwam in 1984 in Nederland/België niet van de grond. Wel in andere landen, waaronder Engeland en Australië waar enkele honderden Lets-systemen werken.

Tot mijn verbazing hoorde ik enkele weken geleden een radio-interview met mijnheer Aukes die een Lets-systeem aanbeval.

Na contact opgenomen te hebben, bleek dat de Actie Strohm aan het werk is om dit systeem in Nederland in te voeren.

Iemand die interesse heeft om mee te doen of om zelf een systeem op te zetten, kan contact opnemen met: Actie Strohm, (Rob van Hilten of Ginnus Doeven), Oudegracht 42, 3511 AR UTRECHT, TEL: 030-314314.

### **MURRAY ROTHBARD**

Murray Rothbard heeft veel over het libertarisme gepubliceerd. Zijn boeken zijn uitstekende leerstof voor iedereen die zich meer in de libertarische filosofie wil verdiepen.

Toch zie ik de laatste paar jaar ook wel stukken van hem die mij doen afvragen of hij nog wel libertariër is. Vooral nadat hij gebroken heeft met de Libertarian Party.

Wat te denken van een opmerking: "Erken dat "illegale immigranten" illegaal zijn. En daarom moeten ze worden opgespoord en uitgezet."

Uiteraard moet dit in het verband van het totale artikel worden gezien, maar zelfs dan kan ik dit hoogstens pragmatisch en "sleutelen aan de symptomen" noemen. Erg principieel is het in ieder geval niet.

### **LINKS en/of RECHTS LIBERTARISME ?**

Er verschijnen weer regelmatig artikelen over Links of Rechts Libertarisme. Murray Rothbard is één van de personen die dat regelmatig doet. Als ik het goed begrijp, vindt hij zichzelf rechts libertariër, en de Libertarian Party links libertarisch.

Ik heb daar altijd grote moeite mee omdat net de essentie van het libertarisme is dat het niet links of rechts is. Het libertarisme is voor "rechtse" zowel als voor "linkse" vrijheden. Wat die dan ook mogen zijn.

Misschien is het wel eens moeilijk om in de situatie waarin de maatschappij nu zit, altijd de "100 % libertarische oplossing" toe te passen. Daarvoor zijn de meeste situaties trouwens te complex. Maar wel kunnen we principieel stellen wat de juiste, integere, rechtvaardige situatie zou moeten zijn. En dan kunnen we wegen zoeken om er te komen.

### **CRITICAL REVIEW**

Critical Review is de titel van een kwartaalblad dat op hoog niveau beschouwingen geeft over allerlei maatschappelijke zaken in verband met de ontwikkelingen in het klassiek liberalisme en het moderne libertarisme.

Voor lezers die dieper op dergelijke zaken wensen in te gaan, is dit een uitstekende publikatie.

Het blad kost per jaar \$ 35.- (in Europa) en kan besteld worden bij: Critical Review, P.O.Box 25068, Chicago, IL, 60625-0068, U.S.A. TEL: (312)-348.2960.

### LAISSEZ FAIRE BOOKS

Laissez Faire Books is het belangrijkste boekenverzendhuis op het gebied van "libertarische, objectivistische en klassiek liberale" boeken. Tevens hebben ze uitgebreide selecties audio- en video-tapes.

Hun service is zeer goed. Geïnteresseerden kunnen een (gratis) abonnement nemen op hun maandelijks catalogus. Alleen al het bestuderen van deze catalogus met korte recensies over oude en nieuwe boeken is maandelijks een plezierige en leerzame bezigheid.

U kunt contact opnemen met:

Laissez Faire Books, 938 Howard Street, 202 San Francisco, CA 94103, U.S.A., TEL: (415)-541-9780, FAX: (415)-541-0597.

### ADVOCATES FOR SELF-GOVERNMENT

Deze organisatie is oorspronkelijk opgezet door Marshall Fritz en wordt nu geleid door Carole Ann Rand.

Door het systeem van cursussen worden steeds nieuwe mensen met het libertarisme in aanraking gebracht. Het is een succesvolle methode; het vereist wel een initiatiefnemer die één of meer van deze cursussen wil geven. Handleidingen zijn daarvoor beschikbaar.

In Nederland is de Kring Roosendaal op die wijze tot stand gekomen. Er is nog veel ruimte voor meer Kringen!

### ITALIE: THE ADAM SMITH SOCIETY.

Goed nieuws uit Italië. De Stichting "The Adam Smith Society" is opgericht in Milaan. Zij wil klassiek liberale ideeën verkondigen op het gebied van economie, politiek en cultuur. Zij zoeken contact met gelijkgezinde instellingen en/of personen.

Zij kunnen bereikt worden via: Maria Pia Paganelli, bij The Adam Smith Society, Via Cornaggia 10, 20123 Milano, Italië.

TEL: (39-2)-85141.

### NOORWEGEN

De oorspronkelijke groei van het libertarisme via de Progress Party is tot een stop gekomen doordat te veel personen te veel water in de wijn gingen doen. Toen de voorzitter Carl Hagen daarin meeging, viel de Partij uit elkaar.

Ook daar blijkt dat een libertarische politieke partij heel moeilijk van de grond te krijgen is, en daarna heel moeilijk groeit.

Jan Arild Snoen onderzoekt momenteel de mogelijkheid van een nieuwe libertarische partij. De twee grootste problemen daarbij zijn gebrek aan financiële middelen, en interne wrijvingen bij de libertarische politici. Klinkt dat bekend?

### LIBERTARIAN ALLIANCE, LONDEN.

De LA is weer bijzonder actief in het publiceren van allerlei "Position Papers" en "Studies" betreffende libertarische onderwerpen.

Ook organiseren ze samen met bevriende organisaties zeer regelmatig lezingen. Chris Tame nodigt u uit om als u toevallig in Londen een avond over hebt, om hem te contacteren en te onderzoeken of er mogelijk iets interessants voor u te doen is.

Zijn telefoonnummer is: +44-71-405.0157.

Hub Jongen



## VRIJ-en in de Markt



Zoals hier al was beloofd is goud de afgelopen weken flink gestegen. We zien nu prijzen van \$ 396 en nu wordt het spannend of we door de 'ronde-getallen-gekte' van \$ 400 kunnen. Ik denk dat dat dit jaar nog wel gebeurt.

Ter illustratie van het 'mijn' prediken (en ook mijn prediken): dat goudmijnen harder lopen dan goudprijzen, even het volgende; begin augustus was de goudprijs ca \$ 380 en nu \$ 396 oftewel een stijging van 4 %. De gemiddelde goudmijn, gemeten door naar ASA, een goudmijnfonds, te kijken, steeg in diezelfde periode zo'n 25 %

En er waren individuele uitschieters die in deze korte periode 30 - 60 % stegen. Die laatste zijn vooral de producenten met een hoge kost/productie prijs, want bij een beetje stijging van de goudprijs, wordt hun winst procentueel heel veel groter. Selectief kunt u nog steeds goudmijnaandelen bijkopen: concreet denk ik aan het fonds ASA, Central Norseman in Australië waar grote kans op een staking is: dat is vaak een goed koopmoment, en Ashanti een mijn in Ghana, die in Engeland op de beurs is genoteerd. De hele moedigen onder ons kopen wat Kalahari, een goud/diamant exploratiefonds in Canada dat onder de Cdn \$ 1.00 staat.

De 'gewone' beurzen doen steeds ongewoner. Komt er in de VS een cijfer uit dat de economie krimpt, stijgen de aandelen als reactie daarop. Goede economische cijfers, leiden tot flinke koersdalingen. Voor mij is dat een teken dat er gevaar dreigt en ik ben dus niet ontevreden met liquiditeiten en wat 'specials'. Een van die specials is het aankopen van aandelen Elsevier, onder gelijktijdig verkopen van de call 1996 170, ook van Elsevier. Daardoor besteedt u netto ca 139,- terwijl Elsevier op 161,- staat en u nog 2x dividend @6,- krijgt. Wanneer de koers van Elsevier boven de 170,- komt, kan men van u eisen de aandelen voor 170 te verkopen. Zou dat pas over 2 jaar gebeuren, dan maakt u per jaar 15 % U begint pas verlies te krijgen wanneer de koers van Elsevier van 161,- naar 139,- zakt.

Een andere special hoorde ik op een seminar van Veer Palthe Voute: de Chileense staatspensioenen zijn jaren

teruggeprivatiseerd en wel zodanig dat alles echt zonder overheidsinvloed is. Je kunt daar ook elke maand van pensioenverzekeraar wisselen, ongeacht of je van baan verandert. Waarom is het dan bij ons zo moeilijk? Maar het interessante is dat momenteel de totale pensioenpot 50 % van het Bruto Nationaal Produkt groot is en dat dat in 2015 100 % is. So what? Als tot nu toe het rendement op die pensioenpotten gemiddeld 14 % is geweest en we stellen dat voor de toekomst op 10 %, dan is er al 5 % groei BNP nu en 10 % in 2015. Dat zijn zulke mooie economische cijfers dat u toch wat in Chili zou moeten doen. En wat betreft veiligheid: als bijna iedereen een behoorlijk pensioen heeft opgebouwd, zal het ook niet zo snel genationaliseerd worden.

Verder was er nog een interessante bespreking over Israël. Dit land met zijn nu niet meer vijandelijke achterland met 350 mio mensen, maakt grote kansen en beleggingsmogelijkheden. Terwijl nog slechts 1 % van de Israëliische aandelen in buitenlandse handen is. Dankzij de Vrijbrief kunt u er dus op tijd bij zijn!

Voor vragen of uitleg over het voorgaande kunt u mij rustig bellen.

**Loek Jongen**

# INFORMATIE

## **Stichting Libertarisch Centrum**

De Stichting Libertarisch Centrum streeft de verspreiding van het libertarisme na.

Het libertarisme is een politieke filosofie die gebaseerd is op individuele vrijheid. Het individu heeft het recht om met zijn leven, lichaam en eigendom te doen en te laten wat hij wil. Individuele vrijheid houdt daarom zowel persoonlijke als economische vrijheid in.

Geen enkel individu of collectief mag geweld, dwang of fraude initiëren tegen een ander of zijn eigendom. Elke samenwerking tussen individuen is dan gebaseerd op vrijwilligheid. Geen wet mag vrijwillige samenwerking verbieden.

Het libertarisme volgt deze principes consequent.

De Stichting Libertarisch Centrum is geassocieerd met de International Society for Individual Liberty.

## **Secretariaat Libertarisch Centrum:**

### Libertarisch Centrum Nederland:

Fazantenkamp 818  
3607 EB Maarssenbroek  
Tel. 03465-64994

### Libertarisch Centrum België:

Herentalsebaan 109  
2100 Deurne

## **Bijeenkomsten:**

### Kring Roosendaal:

contactpersoon Hub Jongen, tel. 01654-1695  
Elke derde dinsdag van de maand van 18.00u tot 20.00u in Hotel Central te Roosendaal

### Kring Rijnmond

contactpersoon Nel van Hulsten, tel. 010-4262724  
Elke eerste donderdag van de maand vanaf 20.00u.

### Kring Leiden

contactpersoon Stefan van Glabbeek, tel. 010-2340051  
Elke derde vrijdag van de maand vanaf 20.00u.

### Kring Amsterdam

contactpersoon Toine Manders, tel. 020-6451176  
Elke tweede vrijdag van de maand vanaf 20.00u.

### Libertarisch Centrum België

Elke eerste woensdag van de maand. Meer informatie hierover bij secretariaat.

### Libertarisch Studiecentrum

Om de zes weken een bijeenkomst te Antwerpen. Meer informatie hierover bij secretariaat.

## AGENDA

18 oktober	Kring Roosendaal
21 oktober	Kring Leiden
3 november	Kring Rijnmond
11 november	Kring Amsterdam
15 november	Kring Roosendaal
18 november	Kring Leiden
1 december	Kring Rijnmond

Voor meer informatie over bovenstaande activiteiten of voor algemene informatie kunt u terecht bij het secretariaat van het Libertarisch Centrum of bij de diverse contactpersonen. Zie hiervoor deze laatste bladzijde.